

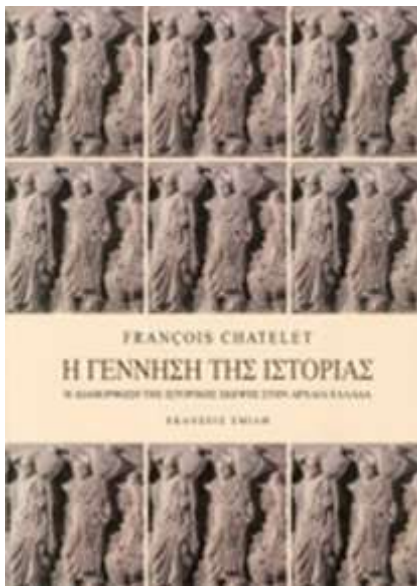
Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

(Η διαμόρφωση της ιστορικής σκέψης στην Αρχαία Ελλάδα)

François Châtelet

Ο ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ ΚΑΙ Ο ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ: Η ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΩΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΣ ΓΝΩΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΟΝΤΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΩΣ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

I

Τήν άνοιξη του 478, όταν ο άθηναϊκός στρατός καταλαμβάνει την ακρόπολη της Σηστού, οι Μηδικοί Πόλεμοι εισέρχονται σέ ένα νέο στάδιο: ή περίοδος της άμυνας καί της ανακατάληψης εύρωπαϊκού έδαφους έχει τελειώσει. Ο βαρβαρικός στόλος έχει συντριβεί στή Σαλαμίνα· ή στρατιά του Μαροδόνιου, μετά τίς Πλαταιές, αναγκάσθηκε ν' αναδιπλωθεί προς βορράν· ό Λεωτυχίδης, επικεφαλής των άνδρων τούς όποίους συνεισέφεραν όλες οι έλληνικές Πόλεις-Κράτη, άπώθησε καί κατέστρεψε τίς τελευταίες ναυτικές δυνάμεις των Βαρβάρων. Η επιχείρηση του Ξανθίππου στόν Έλλήσποντο έχει ως στρατιωτικό στόχο νά παρεμποδίσει την ύποχώρηση της περσικής στρατιάς καί νά μήν την αφήσει νά επιστρέψει στήν Άσία. Άλλά ό βαθύτερος σκοπός της επιχείρησης αυτής είναι, άφενός μέν ή ύποκίνηση του έλληνικού πληθυσμού της περιοχής σέ έξέγερση έναντίον του Μεγάλου Βασιλέα, άφετέρου δέ ή δημιουργία άπελευθερωτικού κινήματος στά νησιά. Η στρατιωτική δράση συνδυάζεται μέ την πολιτική παρέμβαση ή όποία άποσκοπεϊ στήν άπελευθέρωση άπό τή βαρβαρική ύποτελεία των Ίώνων των έγκατεστημένων στά νησιά του Αιγαίου καί στά άσιατικά παράλια.¹ Έξάλλου, ή επιτυχία του όλου σχεδίου θ' άποκαθιστούσε την έλευθερία των θαλασσών καί θά διασφάλιζε έμπορικές όδους προς τόν Πόντο καί τούς μεγάλους σιτοβολώνες των γύρω περιοχών. Μέχρις αυτό τό σημείο ή Ελλάδα άμυνόταν κατά του κατακτητή· άπό τό 478 επιτίθεται πλέον εκείνη στούς Βαρβάρους στό ίδιο τό έδαφός τους καί επιδιώκει την πραγματοποίηση του μεγάλου όνείρου της: της επέκτασης προς άνατολάς.

Κατά την πολιορκία της Σηστού μόνον οι Άθηναίοι έξακολουθούν νά πολεμούν έναντίον των Περσών. Ο στρατός των Λακεδαιμονίων άποσύρθηκε, γιατί οι άρχηγοί του έκριναν ότι μετά τή νίκη της Μυκάλης ό έχθρός είχε πλέον καταστεί άκίνδυνος καί ότι ήταν άνώφελο νά συνεχίσουν έναν άγώνα ό όποιος έξελίσσεται σέ παρακινδυνευμένη έκστρατεία έν μέσω άγνώστων περιοχών.

Αντιθέτως, οί Αθηναῖοι δέν ἔχουν κανέναν ἐνδοιασμό προκειμένου νά θριαμβεύσουν: ἐπιδιώκουν νά ἐξαντλήσουν κάθε δυνατότητα πού τούς παρέχει ἡ πλεονεκτική θέση τους καί, πιέζοντας τόν ἀντίπαλο στίς ἀσιατικές σατραπείες του, νά ἐξαλείψουν τό ἐνδεχόμενο μιᾶς μελλοντικῆς ἐπίθεσής του, ἐνῶ οἱ ἴδιοι θά ἐξακολουθοῦν νά ἐπιτελοῦν τό ἔργο τοῦ «ἀπελευθερωτῆ» ὅλων τῶν Ἑλλήνων ὄχι μόνον τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας ἀλλά καί τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου καί τῶν ἀσιατικῶν ἀκτῶν. Κάτω ἀπό τά τείχη τῆς Σηστοῦ ἀποκαλύπτονται οἱ φιλοδοξίες τῆς Ἀθήνας: αὐτενεργεῖ καί, ἤδη, αὐτοπροβάλλεται ὡς φυσική προστάτιδα δύναμη ὅλων ὅσων παρέμειναν ἐξαρτημένοι ἀπό τό Μεγάλο Βασιλέα. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο ἀναλαμβάνει αὐθαίρετα μία εὐθύνη ἡ ὁποία θά τῆς ἐπιτρέψει ἐν καιρῷ νά διεκδικήσει δικαιώματα. Δίπλα στήν σπαρτιατική ἰσχὺ ὀρθώνεται τώρα μία ἄλλη δύναμη, μέ νεανικό σφρίγος, ἡ ὁποία μέ τήν ἀποφασιστικότητα, τίς μεθόδους καί τόν πλοῦτο της, ἀνταγωνίζεται ἤδη τή γηραιά πελοποννησιακή ἡγεμονία.

Καί ἂν δεχθοῦμε ὅτι ἡ διήγηση τοῦ Ἡροδότου τελειώνει συμπτωματικά στήν κατάληψη τῆς Σηστοῦ ὀφείλουμε νά παρατηρήσουμε ὅτι αὐτή ἡ σύμπτωση ὑποδηλώνει ἐπίγνωση τῆς κατάστασης.

Τήν ἐποχή κατὰ τήν ὁποία ἀρχίζει μία νέα περίοδος γιά τά ἑλληνικά πράγματα διαφαίνονται οἱ δύο κύριες, διαμετρικά ἀντίθετες, ἀπόψεις ὅσον ἀφορᾷ τό πεπρωμένο τῆς Ἑλλάδας. Ἀπό τή μία πλευρά ὑπάρχει τό πνεῦμα τῆς περιπέτειας, ἡ διαρκῆς ἀνανέωση, τό ὄνειρο τῶν ὑπερπόντιων ἀποστολῶν πού στόχο ἔχουν τήν ἐγκαθίδρυση πολιτικῆς καί ἐμπορικῆς κυριαρχίας, ἡ πεποίθηση ὅτι ἐπιτελεῖται ἐκπολιτιστικό ἔργο καί ἡ ἀπόφαση ὅτι, εἴτε εἰρηνικά εἴτε διά τῶν ὀπλων, τό ἐθνικό εἰσόδημα πρέπει ν' αὐξάνει διαρκῶς. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ σύνεση, ἡ ὑπερβολική περίσκεψη πού καταδικάζει κάθε τόλμημα, ὁ σταθερός προσανατολισμός πρὸς τή διατήρηση τῶν παραδόσεων, ὁ φόβος τῆς ἀπομάκρυνσης ἀπό τά πάτρια ἐδάφη καί ἡ προσπάθεια νά παραμείνουν ἀναλλοίωτες οἱ παλαιές οικονομικές δομές. Ἀπό τή μία πλευρά ὑπάρχει ἡ πρόοδος, ἀπό τήν ἄλλη ἡ συντηρητική φρόνηση.

Οἱ Μηδικοὶ Πόλεμοι ἔχουν τελειώσει οὐσιαστικά. Ἐστω καί ἂν δέν ἔχει γίνει ἀκόμη ἡ σύγκρουση στίς ἐκβολές τοῦ Εὐρυμέδοντα, ἔστω καί ἂν θά χρειασθεῖ νά περάσουν τριάντα χρόνια μέχρι νά ἐπικυρωθεῖ μέ ἐπίσημη πράξη ἡ λήξη τῶν ἐχθροπραξιῶν, ἡ ἱστορική σκηνή ἔχει ἤδη καταληφθεῖ ἀπό μία ἄλλη σύγκρουση κεφαλαιώδους σημασίας γιά τό μέλλον τῆς ἀνθρωπότητας. Ὁ Θουκυδίδης εἶναι ὁ ἱστορικός αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς σύγκρουσης.

Βέβαια, ὁ ἀνταγωνισμός μεταξύ Σπάρτης καί Ἀθηνῶν δέν δημιουργεῖται τώρα γιά πρώτη φορά, καί κατὰ τή διάρκεια τοῦ πολέμου ἐναντίον τῶν Βαρβάρων ἐκδηλώθηκε σέ ποικίλες περιστάσεις παρὰ τό γεγονός ὅτι ἔγιναν προσπάθειες καί ἀπό τίς δύο πλευρές νά κρατηθεῖ μυστικός. Ἄν καί οἱ Αθηναῖοι πολεμοῦν ἡρωικά οἱ Ἕλληνες παραδέχονται αὐθόρμητα τήν ὑπεροχή τῆς Σπάρτης ἐπὶ στρατιωτικῶν θεμάτων καί τίς περισσότερες φορές ἡ διοίκηση ἀνατίθεται σέ Σπαρτιάτη ἀρχηγό. Στήν Ἑλλάδα ἐπικρατεῖ γενικά ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ Σπάρτη

λόγω της αποφασιστικότητας, της σταθερότητας και της στρατιωτικής αλλά και διοικητικής οργάνωσής της είναι ή ισχυρότερη απ' όλες τις Πόλεις-Κράτη και της αξίζει μία ήθικη ήγεμονία επί των υπόλοιπων. Η σύνεση των κυβερνώντων, ή ήρεμη αποφασιστικότητα τόσο της έξωτερικής όσο και της έσωτερικής πολιτικής της, ό θαυμασμός πού προκαλεί στους πάντες ή νομοθεσία του Λυκούργου δυνάμει της οποίας διαπλάθονται άνδρες σοφοί και πολεμιστές ήρωικοί, ένισχύουν τήν προαναφερθεΐσα πεποίθηση. Ακόμη και οί ίδιοι οί Αθηναΐοι αποδέχονται αυτήν τήν άποψη και κάνουν υποχωρήσεις υπέρ της Σπάρτης, χωρίς όμως νά παραλείπουν νά υπογραμμίσουν κάθε φορά τό μέγεθος της θυσίας τους. Παρ' όλα αυτά, κατά τήν εξέλιξη της σύγκρουσης μέ τους Βαρβάρους ή ιδέα περί υπεροχής της Σπάρτης παύει νά είναι σαφής: ή παραδειγματική στάση του λαού της Αθήνας όταν ή πόλη τους καταλαμβάνεται, ή όξυδέρκεια του νέου άνδρός, του Θεμιστοκλή, σέ θέματα τακτικής και πολιτικής, τό γεγονός ότι ή τύχη της ήπειρωτικής Ελλάδας έξαρτάται, ως φαίνεται, μόνον από τίς τριήρεις τίς κατασκευασμένες στήν Αττική από ναυτικούς του Πειραιά, συμβάλλουν ώστε νά καταστεί άμφισβητήσιμη ή σπαρτιατική ήγεμονία. Φυσικά, οί διπλωμάτες και οί πολιτικοί ρήτορες των Αθηνών υπενθυμίζουν αδιάκοπα τήν τελευταία περίοδο των Μηδικών Πολέμων πού είναι ή καταλληλότερη προκειμένου νά δικαιωθούν και νά ένισχυθούν οί φιλοδοξίες της Πόλης-Κράτους. Στους κόλπους της πανελληνίας ένότητας ό συσχετισμός των υλικών και ήθικων δυνάμεων μεταβάλλεται προοδευτικά κατά τρόπον ώστε, όταν ή σύγκρουση πλησιάζει στό τέλος της, ή Αθήνα νά είναι άδιαμφισβήτητη ή ισχυρότερη Πόλη-Κράτος.

Τώρα, έκδηλώνοντας σαφέστερα τή φιλοδοξία της, ή Αθήνα προδιαγράφει ήδη τά χαρακτηριστικά γνώρίσματα της ήγεμονίας της. Η έξουσία της Σπάρτης στηριζόταν στό κύρος της ή δέ έπιρροή της θά μπορούσαμε νά πούμε ότι ήταν μάλλον ήθικη παρά υλική. Συγκεκριμένα, οί οικονομικές υποθέσεις λίγο ένδιεφεραν τους Σπαρτιάτες οί όποιοι δέν έμπόδιζαν καμία Πόλη-Κράτος ν' αναπτυχθεί κατά βούληση έφόσον δέν διετάρασσε τήν τάξη και δέν άπειλούσε τή σπαρτιατική υπεροχή. Η Σπάρτη περιοριζόταν στό ρόλο του διαιτητή: όπωςδήποτε, δέν ένέκρινε τήν ανάπτυξη δημοκρατικών πολιτευμάτων· αλλά δέν παρεμπόδισε, παραδείγματος χάριν, τήν έδραΐωση της λαϊκής κυριαρχίας στήν Αθήνα. Γενικά, ή πολιτική της — έστω και άν τήν υπαγόρευε ή έπιδιώξη της νά διατηρήσει τήν ήγεμονία στήν Ελλάδα — βασιζόταν στό σεβασμό της αυτονομίας κάθε Πόλης-Κράτους, στή μετριοπαθή έπιτήρηση της τάξης και στήν άποφυγή ριψοκίνδυνων ενεργειών, σέ όποιονδήποτε τομέα — στρατιωτικό, θεσμικό ή οικονομικό —, ό αντίκτυπος των όποιων θά μπορούσε νά διαταράξει τή σταθερή έσωτερική γαλήνη μιās όλιγαρχίας πού κύριο μέλημά της ήταν ή διατήρηση των προνομίων της. Η Αθήνα ήταν πάρα πολύ ισχυρή, πάρα πολύ άνήσυχη και πάρα πολύ άνοικτή σέ ποικίλες μορφές προόδου για ν' άνεχθεί τήν ύποταγή σέ μία τέτοια έξουσία. Ο κοινωνικός χαρακτήρας της, οί παραγωγικές της δομές, οί πολιτικοί της θεσμοί τήν έξώθησαν στήν άποτίναξη του σπαρτιατικού ζυγού, στή διεκδίκηση, όχι της άνεξαρτησίας της πού ήταν ήδη άδιαμφισβήτητη, αλλά

τοῦ δικαίωματος νά ἐπεκταθεῖ καί νά διαταράξει πρὸς ὄφελός της τήν παραδοσιακά δομημένη τάξη. Δέν ἀποσκοπεῖ ἀπλῶς νά ὑποκαταστήσει τήν Σπάρτη, ἀλλά νά ἐγκαθιδρύσει ἕναν ἐντελῶς νέο τύπο ἐξουσίας: ὡς ἐκ τῆς φύσεώς της, κατατείνει πρὸς τή συγκρότηση μιᾶς αὐτοκρατορίας. Ποτέ δέν θά μπορούσε ν' ἀρκεσθεῖ στό ρόλο τῆς ἡγεμονεύουσας Πόλης-Κράτους· σταδιακά, ἀνεπαίσθητα, μεταβαίνει ἀπὸ τήν ἰδέα τῆς ἡγεμονίας στήν ἰδέα τῆς κυριαρχίας.² Ἐδῶ τό θέμα ἔχει ἤδη περιπλακεῖ καί ἀποκτᾷ πολύ βαθύτερο νόημα: ἡ ἀντιπαλότητα μεταξύ τῶν δύο μεγάλων Πόλεων-Κρατῶν εἶναι μᾶλλον σύγκρουση μεταξύ δύο τύπων ἐξουσίας, παρὰ ἀνταγωνισμός μεταξύ δύο κρατῶν πού διεκδικοῦν τόν ἡγεμονικό ρόλο. Ὁ ἕνας ἀντίπαλος στηρίζεται στήν ἀρχή τῆς αὐτονομίας τῶν Πόλεων-Κρατῶν· ὁ ἄλλος στήν ἀρχή τῆς ἐνοποίησής τους μέσω τῆς ἰσχυρότερης Πόλης-Κράτους.

Γνωρίζουμε κατὰ ποιόν τρόπο οἱ ἱστορικές συνθήκες ἐξώθησαν τήν Ἀθήνα, ἀμέσως μετὰ τίς νίκες της μεταξύ 480 καί 478, σέ ἀγῶνα ἐναντίον τῆς σπαρτιατικῆς πρωτοκαθεδρίας καί σέ συγκρότηση μιᾶς πολιτικῆς ἀλλά ταυτόχρονα καί στρατιωτικῆς καί ἐμπορικῆς ἑνώσης. Πλήθος παραγόντων ὑπεισέρχονται ἐδῶ καί μία ἀνάλυση ὅπως ἡ παροῦσα δέν χρειάζεται νά τοὺς καθορίσει ἐπακριβῶς· ἐπιχειροῦμε ἀπλῶς νά σκιαγραφήσουμε τίς ἱστορικές συνθήκες πού πλαισιώνουν τήν ἐκπόνηση τῆς διήγησης τοῦ Θουκυδίδη. Μετὰ τή νίκη τῆς Σαλαμίνας καί τήν πυρπόληση τῆς Πόλης-Κράτους ἀπὸ τή στρατιά τοῦ Ξέρξη, ἡ τύχη τῆς Ἀθήνας φαίνεται νά ἔχει κριθεῖ: τό μέλλον της βρίσκεται στή θάλασσα καί ἡ αὐτοκρατορία της δέν μπορεῖ παρὰ νά εἶναι μία θαλασσοκρατορία. Ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ «μεγαλοφυῆς ἐρημίτης»³ τό ἀντιλαμβάνεται πρῶτος: ἐπιτυγχάνει νά κινήτοποιήσει ὑπὲρ τῶν ἀπόψεων του ὁλόκληρο τό λαό παρὰ τό γεγονός ὅτι ἔχει προκαλέσει ἐχθρότητες. Μὲ τή βοήθεια τοῦ Ἀριστείδη προωθεῖ τήν σύσταση τῆς συμμαχίας τῆς Δήλου ἢ ὅποια καθίσταται τό νομικό ἔρεισμα τῆς μελλοντικῆς αὐτοκρατορίας, ἐνώνει τήν Ἀθήνα μέ τόν Πειραιά διὰ τῶν μακρῶν τειχῶν ἐπισφραγίζοντας κατ' αὐτόν τόν τρόπο ὀριστικά τή συμμαχία μεταξύ ἀγροτῶν, ἀστῶν, ναυτικῶν καί ἐμπόρων καί προτρέπει τοὺς Ἀθηναίους νά ἀναλάβουν τό ρόλο τοῦ φυσικοῦ ὑπερασπιστῆ τῶν Ἑλλήνων στήν Ἀσία καί στά νησιά.

Ὁ πόλεμος κατὰ τῶν Βαρβάρων δέν ἔχει τελειώσει ἀκόμη καί οἱ νησιωτικές Πόλεις-Κράτη ἔχουν μεγάλες στρατιωτικές ἀνεπάρκειες. Ἡ Ἀθήνα τοὺς προσφέρει τήν προστασία της καί ὀργανώνει ἕναν εὐρύ συνασπισμό ὁ ὁποῖος συγκεντρώνει τοὺς στόλους τῶν περισσοτέρων πόλεων τοῦ Αἰγαίου. Ἀναλαμβάνει ἡ ἴδια τή στρατιωτική διοίκηση, ὀρίζει τοὺς δασμούς διὰ τῶν ὁποίων θά καλυφθοῦν τά ἔξοδα συντήρησης τοῦ στόλου καί χρησιμοποιεῖ τίς ὁμοσπονδιακές δυνάμεις γιὰ νά προωθεῖ τίς δικές της ὑποθέσεις. Ἔτσι, ἡ Συμμαχία τῆς Δήλου ἐκτός ἀπὸ τό φανερό λόγο ὑπαρξῆς της — τή συνέχιση τοῦ ἀγῶνα κατὰ τῶν Περσῶν — παρέχει στήν Ἀθήνα τή δυνατότητα νά ὑλοποιήσει δύο προγράμματα θεμελιώδους σημασίας γιὰ τήν ἴδια: τή συγκρότηση στόλου καί τήν ἐγκατάσταση βάσεων· κατ' αὐτόν τόν τρόπο ἡ Πόλη-Κράτος καθίσταται ἡ σημαντικότερη ναυτική δύναμη τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, δύναμη ἱκανή νά παραβληθεῖ

πρός τήν κατά ξηράν στρατιωτική δύναμη τῆς Πελοποννησιακῆς Συμμαχίας καί νά ὑποχρεώσει ὁλόκληρη τήν ἀνατολική Μεσόγειο ν' ἀκολουθεῖ τήν πορεία τῆς ἀθηναϊκῆς οἰκονομίας. Τά σταθερά βήματα πού ὁδηγοῦν τήν Ἀθήνα στή δημιουργία ἑνός τέτοιου προπλάσματος αὐτοκρατορίας δέν εἶναι δυνατόν νά τά παρεμποδίσουν οἱ Σπαρτιάτες οἱ ὅποιοι καταβάλλουν ὀρισμένες ἀδέξιες καί διστακτικές προσπάθειες. Μία ἀπό αὐτές εἶναι ἡ ἀπόπειρα τοῦ Πανσανία πρὸς ἐπίδειξη τῆς πελοποννησιακῆς ἰσχύος· ἡ ἀπόπειρα ἀποτυγχάνει καί καταλήγει εἰς βάρος τῆς ἴδιας τῆς Σπάρτης.

Ὁ Κίμωνας συνεχίζει τό ἔργο τοῦ Θεμιστοκλῆ καί τοῦ Ἀριστείδη. Στά πλαίσια τῶν προσπάθειῶν του νά περιορίσει τή Σπάρτη στρέφει ὅλες τίς δυνάμεις τῶν Ἀθηνῶν πρὸς τόν ἀποικισμό βαρβαρικῶν ἐδαφῶν καί τήν ἐδραίωση τῆς κυριαρχίας στά νησιά τοῦ Αἰγαίου: συντρίβει τόν περσικό στόλο στόν Εὐρυμέδοντα καί ἐκτονώνει τίς τάσεις ἀνεξαρτοποίησης ὀρισμένων Πόλεων-Κρατῶν τῆς Συμμαχίας. Ἀλλά ἐν τῷ μεταξύ ἔχει δοθεῖ τό ἔναυσμα τῆς σύγκρουσης μέ τή Σπάρτη πού ἔχει πλέον καταστεῖ ἀναπόφευκτη. Ὅταν οἱ ἐκπρόσωποι τῶν πλουσίων γαιοκτημόνων ἀντικαθίστανται ἀπό τους ἡγέτες τῆς μεσαίας τάξης καί τοῦ λαοῦ στό ἐσωτερικό τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, ὅταν αὐτή ἡ δημοκρατία ἐκπορθεῖ ἀκόμη καί τό ὄχυρό του Ἀρείου Πάγου, οἱ φιλοδοξίες τῆς Ἀθήνας γίνονται ἀπεριόριστες: ὁ φόβος τῆς ἐνόχλησης τῶν Πελοποννησίων δέν μπορεῖ πλέον νά συγκρατήσῃ μία Πόλη-Κράτος πού οἱ ἐπιτυχίες της τήν ἐνθαρρύνουν καί ἡ πολιτική καί οἰκονομική ἀναγκαιότητα τήν παροτρύνει ν' αὐξάνει διαρκῶς τά ἔσοδά της. Ἡ Ἀθήνα ἐτοιμάζει μιὰ ἐπιχείρηση συμπαράστασης πρὸς τοὺς Αἰγυπτίους οἱ ὅποιοι ἔχουν ἐξεγερθεῖ ἐναντίον τῶν Περσῶν, ἐπιχείρηση πού τοὺς ἀνοίγει μιὰ νέα ἀγορά· ἐξαιτίας αὐτοῦ τοῦ σχεδίου ἔρχεται σέ ἀνοικτή σύγκρουση μέ δύο μεγάλες ἀνταγωνιστικές ἐμπορικές δυνάμεις, τήν Κόρινθο καί τήν Αἴγινα. Τό θράσος της προκαλεῖ τήν ἄμεση ἐξέγερση ἐναντίον της τῶν περισσοτέρων Πόλεων-Κρατῶν. Ἡ Ἀθήνα, ἂν καί ἀρχικά θριαμβεύει κατά ξηράν καί κατά θάλασσαν, ἀναγκάζεται σύντομα νά διαπιστώσῃ ὅτι δέν εἶναι ἀκόμη ἀρκετά ἰσχυρή ὥστε νά ἐνεργεῖ ὅπως τῆς ἀρέσει. Ὁ ἀθηναϊκός στρατός, ἡττημένος στήν Αἴγυπτο, ἐκμηδενισμένος στή Χερσόνησο, ὑποχρεωμένος νά πολεμᾷ καί κατά τῶν Πόλεων-Κρατῶν τῆς Συμμαχίας πού διψοῦσαν γιά ἐλευθερία, συναντᾷ διαρκῶς αὐξανόμενες δυσχέρειες. Ἐλάχιστα ὠφελεῖ ἡ μεταφορά τοῦ ὁμοσπονδιακοῦ ταμείου ἀπό τή Δῆλο στήν Ἀθήνα καί ἡ χρησιμοποίησή του προκειμένου νά βελτιωθοῦν τά εἰσοδήματα τῆς Πόλης-Κράτους. Ἐντελῶς ἀνωφελῆς ἀποβαίνει ἡ καταστρατήγηση τῶν διμερῶν συμφωνιῶν πού ἀποτελοῦσαν τό θεμέλιό τῆς Συμμαχίας τῆς Δήλου καί ἡ ἀντικατάστασή τους ἀπό τήν διά τῶν ὀπλῶν ἐπιβαλλόμενη ἐπεκτατική τυραννία. Ἡ πόλη τοῦ Περικλῆ ἀναγκάζεται νά συνθηκολογήσῃ μέ τή Σπάρτη, νά παρακαλέσῃ τόν ἀριστοκράτη Κίμωνα — ὁ ὅποιος παλαιότερα εἶχε ἐξορισθεῖ ὡς φιλολάκων — νά τῆς προσφέρει καί πάλι τίς καλές του ὑπηρεσίες, ν' ἀναγνώρισῃ τήν κατά ξηράν ὑπεροχή τῆς Πελοποννησιακῆς Συμμαχίας. Παρ' ὅλα αὐτά, κατορθώνει νά διατηρήσῃ τή θαλάσσια αὐτοκρατορία της. Ἐστω καί χωρίς νά νικήσῃ τή Σπάρτη καί τοὺς συμμάχους

της, επιτυγχάνει την de jure αναγνώριση της Συμμαχίας της Δήλου και καθιερώνεται ως θαλασσοκρατεία. Κατά τις τριακοντούτεις σπονδές τονίζεται η ύπαρξη δύο κέντρων εξουσίας: της Σπάρτης, όσον αφορά τα ήπειρωτικά εδάφη και της Αθήνας, όσον αφορά τη θάλασσα και τα νησιά. Αλλά όλα αυτά ήταν μόνον μία προσωρινή ανακωχή. Σποραδικά, οί συγκρούσεις μεταξύ συμμάχων τών Αθηναίων και συμμάχων τών Σπαρτιατών αναζωπυρωνόντουσαν και, μόλις δεκαπέντε χρόνια μετά τη σύναψη τών Σπονδών, επήλθε επίσημη ρήξη μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης και ξανάρχισαν οί έχθροπραξίες. Έδω αρχίζει ή κύρια διήγηση του Θουκυδίδη της όποιας τή σημασία μπορούμε εύκολα νά κατανοήσουμε: δέν πρόκειται απλώς για τή διένεξη μεταξύ δύο Πόλεων- Κρατών αλλά, πολύ περισσότερο, για τή σύγκρουση δύο πολιτικών καθεστώτων, δύο διαφορετικών απόψεων περί του ανθρώπινου γίνεσθαι. Όπως ή Ιστορία του Ηροδότου φανερώνει τή συγκεχυμένη συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι υπάρχει ένας ένιαϊος πολιτισμός, έτσι και ή Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου φέρνει στο φώς τήν πολιτική πραγματικότητα τήν αναγκαία για τήν κατανόηση, όχι μόνον του μέλλοντος της Ελλάδας, αλλά γενικότερά της ιστορικής πράξης. Η J. de Romilly, σέ μία εργασία της όποιας ή σπουδαιότητα είναι τέτοια ώστε κανένας έπαινος νά μήν είναι αρκετός για νά τήν εξάρει, κατέδειξε ότι ο Θουκυδίδης, αποκαλύπτοντας τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού, παρέχει μία άποψη-κλειδί για τήν κατανόηση της ιστορίας. Η ίδια, σέ μία έπιστημονική έρευνά της, κατέδειξε επίσης ότι ο ιστορικός, εμμένοντας στή μοναδικότητα του γεγονότος, γίνεται φιλόσοφος, υπερβαίνει τήν απλή αφήγηση και προχωρεί σέ μία διαυγή θεώρηση της ιστορικής πράξης. Αυτή ή πράξη, από τήν όποια κρατήθηκε μακριά ο έρημίτης τών Σκαπτών Ύλων, έρευνάται υπό τήν προοπτική της μέγιστης δυνατής γενίκευσης.⁴ παύει πλέον νά αποτελεί συμπτωματική ακολουθία ποικίλων συμβάντων και καθίσταται αναπότρεπτη αλληλουχία γεγονότων ή όποια αποκαλύπτει, ταυτόχρονα, τούς αναγκαίους νόμους εξέλιξης, τίς πολιτικές κατηγορίες και τίς βαθύτερες διαστάσεις της ανθρώπινης φύσης. Πέραν του άμεσου δεδομένου διαγράφονται τά αίτια τά όποια, έν συνέχεια, υποδεικνύουν τούς λόγους. Αυτοί οί λόγοι αποκτούν μία διαχρονική βαρύτητα και συγκροτούνται ως νόμος ενός Όντος υποχρεωτικά εξηρημένου από τό γίνεσθαι και, ταυτόχρονα, εκδηλωνόμενου διά μέσου του γίνεσθαι. Ως φαίνεται, κατά τόν Θουκυδίδη, όχι μόνον έχει νόημα τό εγκόσμιο γίνεσθαι, αλλά αυτό ακριβώς προσδίδει στον άνθρωπο βαθύτερο νόημα. Σαφέστερη από εκείνην του Ηροδότου, ή προοπτική του πού όρίζεται στήν «Εισαγωγή» προσλαμβάνει ιδιαίτερη αξία: ή ιστορία, εφόσον αποτελεί προσπάθεια επανεξέτασης του παρελθόντος, οδηγεί στή συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι, αφενός, τό τρέχον — δηλαδή ή πολιτική — δέν είναι παρά αποτέλεσμα, αφετέρου, υφίστανται έρμηνευτικές αρχές οί όποιες έχουν διϊστορική ισχύ και μās επιτρέπουν, καθιστώντας κατανοητό εκείνο πού έχει ήδη συμβεί στο παρελθόν, τήν κατανόηση επίσης όσων πρόκειται νά συμβοούν και πού θ' αποβοούν παρελθόν, ένω τώρα συνιστούν ένα παρόν σκοτεινό και ανεξιχνίαστο.

II

Γιά τό φιλόσοφο πού ἐπιθυμεί, ὑπερβαίνοντας τίς ἀτομικές ἰδιαιτερότητες, νά συλλάβει τό πλήρες νόημα τῶν ἔργων, τίθεται ἐπιτακτικά ἓνα πρῶτο ἐρώτημα: γιατί ὁ Θουκυδίδης ἔγινε ἱστορικός; Γιατί ἔγινε ὁ ἱστορικός του Πελοποννησιακοῦ Πολέμου;

Βέβαια, ἡ προσφυγή σέ εἰδικούς προσωπικούς λόγους πού ὤθησαν τόν Θουκυδίδη στή συγγραφή ἑνός τέτοιου ἔργου θά ἦταν ἀνεπαρκής προκειμένου νά ἀπαντήσουμε σ' αὐτό τό ἐρώτημα: τό ἔργο δέν εἶναι δομημένο ὅπως οἱ πολλοί καί διάφοροι ρητορικοί λόγοι πού σκοπό εἶχαν τή δικαιολόγηση μιᾶς ἄτυχης στρατιωτικῆς ἢ πολιτικῆς πράξης. Παραδείγματος χάριν, ἡ ὑπόθεση τῆς Ἀμφίπολης περιγράφεται μέ μεγάλη ἀντικειμενικότητα ἀπό τόν ἐξόριστο τῶν Σκαπτῶν Ὑλῶν. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Θουκυδίδης ἄρχισε νά συγκεντρώνει στοιχεῖα ἤδη ἀπό τό 431, ἐπειδή προέβλεπε — ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος στήν ἀρχή τῆς *Ιστορίας*⁵ — πόσο σημαντικός θά ἀπέβαινε αὐτός ὁ πόλεμος γιά τό πεπρωμένο τῆς Ἑλλάδας καί γιά ὅλο τό ἀνθρώπινο γένος. Τό πράγμα μπορεῖ νά φαίνεται περιεργο: ὁ ἀλληλοσπαραγμός τῶν δύο Πόλεων-Κρατῶν συνετάραζε τή Χερσόνησο ἀπό πολλά χρόνια· θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι κάθε χρόνο ἀνέκυπτε κάποια καινούργια διαφορὰ ἢ ὁποία λυνόταν μέ προσφυγή στή βία. Ἰδίως μετά τήν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνακατάληψης τῶν ἐδαφῶν οἱ συρράξεις πολλαπλασιάσθηκαν καί ἡ ἄρση τῆς ἀνακωχῆς μεταξύ Ἀθηνῶν καί «Συμμαχίας» θά μπορούσε νά ἐκληφθεῖ ἀπλῶς ὡς ἓνα μεταξύ τῶν πολλῶν ἐπεισοδίων αὐτῆς τῆς συνεχοῦς διαμάχης τῶν Πόλεων-Κρατῶν οἱ ὁποῖες διαρκῶς ἀντιδικοῦσαν γιά λόγους τιμῆς ἢ συμφέροντος.

Ὁ ἱστορικός ἐντυπωσιάσθηκε καί μπόρεσε νά προβλέψει ὅτι ὁ συγκεκριμένος πόλεμος θά ἦταν ἀποφασιστικῆς σημασίας ἐπειδή, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, ἀφενός τό ἐπίπεδο ἰσχύος καί τῶν δύο ἀντιπάλων ἦταν πλέον πολύ ὑψηλό, ἀφετέρου ὁλόκληρη ἡ Ἑλλάδα, ἀλλά καί ὁ βαρβαρικός κόσμος, εἶχαν ἐμπλακεῖ στόν ἀνταγωνισμό. Καταρχήν ὅμως τόν ἐντυπωσίασε ἡ σαφήνεια, ἡ διαφάνεια τῆς σύγκρουσης: δέν ἐπρόκειτο πλέον γιά πόλεμο τοπικοῦ καί συγκεκριμένου χαρακτήρα πού ἀρχίζει «δί' ἀσήμαντον ἀφορμήν» ἢ ἐξαιτίας τῆς ἀδεξιότητος τῶν κυβερνώντων, ἀλλά γιά μιᾶ οὐσιαστική διαμάχη, γιά τή σύγκρουση δύο τύπων Πόλης-Κράτους, δύο διαφορετικῶν ἀπόψεων τῆς ἐλληνικῆς ζωῆς πού ἀναπόφευκτα ἐξωθοῦσε ὅλες τίς ἐλληνικές δυνάμεις νά πάρουν θέση ὑποστηρίζοντας μία ἀπό τίς δύο ἀντιπάλους. Αὐτή ἡ ἰδέα, τήν ὁποία ἀναπτύσσει μέ σαφήνεια ὁ ἱστορικός ἤδη ἀπό τό πρῶτο κεφάλαιο τοῦ ἔργου του, σφραγίζει ὁλόκληρη τήν ἀφήγηση: οὔτε ἓνα στρατιωτικό συμβάν ἢ πολιτικό γεγονός σχετιζόμενο μέ κάποια Πόλη-Κράτος ἐλάχιστης σημασίας δέν εἶναι ἀνεξάρτητο, ὅλα ἀνάγονται στή γενικευμένη διαμάχη μεταξύ τῶν δύο ἰσχυρῶν κέντρων πού διεκδικοῦν τήν ἡγεμονία. Ὅταν ἡ Σπάρτη, ὀλιγαρχική καί παραδοσιολάτρης, συσπειρώνοντας γύρω της συμμάχους ἀλλά καί ἐμπορικές πόλεις, φυσικούς ἀνταγωνιστές τῆς Ἀθήνας,

συγκρούεται μέ τήν κατ' ἐξοχήν δημοκρατική Πόλη-Κράτος, τήν κυρίαρχο τῶν θαλασσῶν καί ἡγήτιδα μιᾶς ἤδη ἰσχυρῆς αὐτοκρατορίας, καθίσταται προφανές ὅτι ἡ σύγκρουση ἀφορᾷ τό μέλλον ὁλόκληρῆς τῆς Ἑλλάδας.

Ὑπ' αὐτές τίς συνθήκες ἦταν εὐκολο νά προβλεφθεῖ ἡ μεγάλη διάρκεια τοῦ πολέμου καί ἡ βιαιότητα τῆς διεξαγωγῆς του — οἱ ὁποῖες θά ὑπερέβαιναν κατὰ πολύ τά ἀντίστοιχα χαρακτηριστικά ὁποιουδήποτε προηγούμενου πολέμου μεταξύ ἰσχυρῶν λαῶν. Ὁ Θουκυδίδης ἀναφέρεται κάπως περιφρονητικά στούς Μηδικούς Πολέμους οἱ ὁποῖοι «ἔληξαν γρήγορα, μετά ἀπό δύο ἀποφασιστικές μάχες κατὰ θάλασσαν καί κατὰ ξηράν».⁶ Κάτι πού προσελκύει ἰδιαίτερα τήν προσοχή του στόν πόλεμο τόν ὁποῖο περιγράφει ὁ ἴδιος εἶναι ἡ ἐναλλαγή τῆς ὑπεροχῆς, ὁ δραματικός χαρακτήρας τῆς διαπάλης πού ἡ κατάληξή της θά ἦταν ὅπωςδήποτε ἡ συντριβή τοῦ ἑνός ἀπό τούς δύο ἀντιπάλους, τῆς διαπάλης πού μέχρι τέλους θά παρουσιάζει πολλές ἐκπλήξεις. Ἐπίσης, προσελκύει τήν προσοχή του τό γεγονός ὅτι ὁ ἀνταγωνισμός τῶν δύο Πόλεων-Κρατῶν ἐπιγεννᾷ μία ἀναπότρεπτη ἀκολουθία βιαιοτήτων:⁷ οἱ πόλεις ἰσοπεδώνονται, οἱ κάτοικοι σύρονται στή δουλεία, ἐπαναστάσεις διαδέχονται τά πραξικοπήματα, οἰκογένειες σπαράσσονται ἀπό ἐσωτερικές διαμάχες καί διαλύονται, δολοφόνοι τιμῶνται ὡς ἥρωες καί τυχοδιῶκτες ὡς τολμηροί ἀρχηγοί. Ἡ ἔνταση τοῦ πολέμου αὐτοῦ καί ἡ σημασία ὅσων διακυβεύονται ἐπιφέρουν ἀντιστροφή ὅλων τῶν παραδεγμένων ἀξιῶν: ὑπερισχύουν τά πάθη καί ὁ πατριωτισμός πού προκάλεσε τή σύγκρουση δέν μπορεῖ νά περισωθεῖ ἀπό τή μανιασμένη πλημμύρα τῶν φονικῶν καί τῶν βιαιοτήτων. Ἡ Ἀθήνα καί ἡ Σπάρτη διατηροῦν κάποια σταθερότητα, ἀλλά οἱ ἄλλες Πόλεις-Κράτη, ἀνάλογα μέ τίς στρατιωτικές ἐξελίξεις, μεταστρέφονται καί ἀλλάζουν συχνά στρατόπεδο: καί κάθε ἀλλαγὴ ἐξωτερικῆς πολιτικῆς συνοδεύεται ἀπό μία στάση στό ἐσωτερικό ἡ ὁποία δυναμιτίζει τήν Πόλη-Κράτος καί ὁδηγεῖ στό θάνατο ἢ τήν ἐξορία ἑκατοντάδες πολίτες. Σέ τέτοιες στιγμές καμιά ἀξία δέν ἔχουν οἱ ὑποσχέσεις, ἡ συγγένεια, ἡ φρόνηση: καθένας προσπαθεῖ νά προασπίσει, ὅσο καλύτερα μπορεῖ, τά συμφέροντά του ἢ τίς φιλοδοξίες του χωρίς νά τόν ἀπασχολεῖ ἂν καταπατᾷ κάθε πολιτειακό ἢ ἠθικό νόμο.⁸ Ἡ ἀφήγηση τοῦ Θουκυδίδη δέν ἀποκαλύπτει μόνον τή μοῖρα τῆς Ἑλλάδας, ἀλλά τήν ἴδια τήν οὐσία τοῦ πολέμου καί τῆς συλλογικῆς βίας: ὁ ἱστορικός, χωρίς νά ἔχει τήν πρόθεση νά κάνει κάτι τέτοιο, καθίσταται ἠθικολόγος.

Παράλληλα γίνεται καί ψυχολόγος. Ἐφόσον ἡ σύγκρουση τόν διευκολύνει νά φέρει στό φῶς τήν ἴδια τήν ἰδέα τοῦ πολέμου, τοῦ ἐπιτρέπει καί ν' ἀποκαλύψει σ' ὅλη της τή γύμνια καί τή σκληρότητα τήν ἀνθρώπινη φύση, τήν ἰδιαιτεροτήτά της.⁹ Οἱ ἰδιάζουσες συνθήκες ὑπό τίς ὁποῖες διεξάγεται ἡ σύγκρουση, τό γεγονός ὅτι ἐμπλέκονται σ' αὐτήν πολλοί καί σημαντικοί ἀντίπαλοι, τό τίμημα τῆς νίκης, ὅλα ἀποκαλύπτουν στόν ἄνθρωπο τόν ἴδιο του τόν ἑαυτό καί τόν ὑποχρεώνουν νά παραδεχθεῖ τά πραγματικά κίνητρα τῆς δράσης του.¹⁰ Εἴτε πρόκειται γιά ἱστορικά πρόσωπα, ὅπως εἶναι ὁ Κλέων καί ὁ Ἀλκιβιάδης, εἴτε γιά ὁλόκληρους λαούς, ἡ «ῥώμη τῶν γεγονότων» ἀναγκάζει ὅλους νά δεχθοῦν ὅτι τά πάθη κινοῦν τήν ἀνθρωπότητα. Ἀκόμη καί οἱ εὐγενέστερες τῶν προθέσεων

ἀδυνατοῦν ν' ἀντισταθοῦν στή δοκιμασία τῶν γεγονότων: ἡ ἐπιδίωξη τιμῶν καταλήγει νά γίνει ματαιοδοξία, ἡ ἐπιθυμία γιά ἄσκηση νόμιμης ἐξουσίας μεταστρέφεται σέ δίψα γιά τυραννία, ὁ ἥρωισμός καθίσταται βιαιότητα, ἡ φρόνηση ὑποκρισία. Ὁ πόλεμος ἐνεργεῖ ὡς καταλύτης ἀπελευθερώνοντας τίς ταπεινότερες ἐπιθυμίες, ἡ πραγμάτωση τῶν ὁποίων παρεμποδίζεται ἐν καιρῷ εἰρήνης.¹¹ Καθώς ἡ δύναμη γίνεται κτηνωδέστερη καί ὁ φόβος ἰσχυρότερος, τά ὑψηλά ὀράματα ἐκτρέπονται ἐπίσης ὅλο καί περισσότερο ἀπό τό σκοπό τους· ἢ μάλλον, γιά νά εἴμαστε ἀκριβεῖς, ἀποκαλύπτουν τοὺς πραγματικούς στόχους τους. Ὑπὸ τὸν Περικλῆ ὁ ἀθηναϊκὸς ἐπεκτατισμός — κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Θουκυδίδη — χαρακτηρίζοταν ἀπὸ τὴ βούληση γιά δράση ἀλλὰ καί τὴν τήρηση ἑνὸς κώδικα τιμῆς. Μὲ τὸν Κλέωνα μεταστρέφεται καί τό μόνο πού τὸν χαρακτηρίζει εἶναι ἡ ξέφρενη ἐπιθυμία τῆς ἐξουσίας. Μὲ τὸν Ἀλκιβιάδην καταντᾷ περισυρία κληροδοτημένη στά χέρια ἀνθρώπων πού ἐντελῶς ἀνεκδοίαστα ἐπιδιώκουν τὴν ἐκπλήρωση τῶν ὑπέρμετρων φιλοδοξιῶν τους.

Μιά τέτοια ψυχολογικὴ θεώρηση τῆς ἀτομικῆς ἢ συλλογικῆς, ἱστορικῆς πράξης εἶναι ἀναγκαῖο νά συνοδεύεται ἀπὸ μία ἐπιστημονικὴ ἄποψη περὶ τοῦ πολιτικοῦ γίγνεσθαι. Ἀργότερα θὰ ἐπιχειρήσουμε μία λεπτομερὴ ἐκθεση τῶν ἀρχῶν καί τῶν συμπερασμάτων αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης· πρὸς τό παρόν ἀρκεῖ νά ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ Θουκυδίδης δέχεται ρητὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἐξελεγκτικῆς πορείας πού ἀκολουθώντας τὴν οἱ λαοὶ καταλήγουν νά ἐπιζητοῦν τὴν κυριαρχία ἐπὶ ἄλλων λαῶν προκαλώντας, κατὰ συνέπεια, τό μίσος αὐτῶν τῶν τελευταίων. Ἡ βία ἡ ὁποία ἐξωθεῖ τά κράτη σὲ ἀλληλοσπαραγμὸ καί ἀλληλοκαταστροφή ἐκλαμβάνεται ὡς ἀναγκαία καί ἀναπότρεπτη. Ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς ἀπόφασης ἔχει συζητηθεῖ πολὺ ἡ ἐκδοχὴ ὅτι ὁ Θουκυδίδης ἐπιχειρεῖ νά παρουσιάσει τό ἀνθρώπινο γίγνεσθαι ὡς πλήρως ὀρθολογικὸ καί καθοριζόμενο ἀπὸ ἓναν ὀργανωτικὸ νοῦ (γνώση) ὁ ὁποῖος συνδέει τά γεγονότα μεταξὺ τους στά πλαίσια μιᾶς ἀναπόφευκτῆς ἐξελεγκτικῆς πορείας. Ἐπίσης, ἔχει συζητηθεῖ καί ἡ ἐκδοχὴ περὶ ἀναφορᾶς στὸν Εὐκλείδη καί τὴν ἀποδεικτικὴ βούληση.¹² Πάντως, ὅτι κι ἂν σκεφθεῖ κανεὶς γι' αὐτὲς τίς κάπως ὑπερβολικὲς ἀπόψεις, ἐξακολουθεῖ νά ἰσχύει τό γεγονὸς ὅτι ὁ Θουκυδίδης, μολονότι σέβεται πάντοτε τὴν ἱστορικὴ λεπτομέρεια καί γνωρίζει νά τηρεῖ τίς ἀναλογίες (δηλαδή, νά μὴν παραβλέπει τίς συγκυρίες), προσπαθεῖ πάντοτε νά ἔχει κατὰ νοῦ τό θέμα του ὡς σύνολο καί νά συνδέει τά δευτερεύοντα δεδομένα μὲ κάποιον πρωτεύον στοιχεῖο, τὴν ἰδιάζουσα σημασία τοῦ ὁποίου ἔχει ἀνακαλύψει μετὰ ἀπὸ ἐπισταμένη μελέτη. Ἡ ἀπόφαση τῶν Ἀθηναίων νά ὑποστηρίξουν τὴν Κέρκυρα ἐναντίον τῆς Κορίνθου, πρὶν ἀπὸ τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου, ἐξηγεῖται, κατὰ πρῶτον λόγον, ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν τῆς Ἀθήνας νά παρεμποδίσῃ τὴν προσπάθειαν τῆς ἀνταγωνίστριάς της πρὸς ἀπόκτηση ἰσχυροῦ στόλου· κατὰ δεύτερον λόγον, αὕτη ἡ τελευταία ἐπιλογὴ συνδέεται μὲ τὸν γενικὸ στόχον τῆς Πόλης-Κράτους τοῦ Θεμιστοκλῆ πού εἶναι ἡ διατήρηση τῆς ναυτικῆς τῆς ὑπεροχῆς. Τέλος, ὁ στόχος τῆς Ἀθήνας γίνεται σαφέστερα κατανοητὸς ὑπὸ τό πρίσμα τῆς ἄποψης τῶν Ἀθηναίων ὅτι ὁ πόλεμος μὲ τὴ Σπάρτη εἶναι ἀναπόφευκτος καί, κατὰ συνέπεια, πρέπει ν' ἀποκτήσουν ὅσο τὸ δυνατόν

περισσότερα πλεονεκτήματα πρίν κηρυχθῇ αὐτός ὁ πόλεμος. Ἐδῶ ἔχουμε πράγματι τὴν αἴσθηση ὅτι πρόκειται περὶ μαθηματικοῦ συλλογισμοῦ, αἴσθηση πού ἐνισχύεται ἐπιπλέον ἀπὸ τὸ συνοπτικό τρόπο ἔκθεσης πού χρησιμοποιεῖ ὁ συγγραφέας.¹³

Ὡστε ὁ Θουκυδίδης εἶναι ἀποκλειστικά συγγραφέας ἱστορίας τῶν γεγονότων. Δέν ἐνδιαφέρεται γιὰ «ὕψηλά κατορθώματα». Ἡ περιέργειά του καθόλου δέν μοιάζει μὲ τὴν περιέργεια τοῦ ποιητῆ ἢ τοῦ ταξιδευτῆ. Ἡ τεκμηριώσή του περιορίζεται στὰ γεγονότα πού ἐξετάζει. Ἡ *Ἱστορία* του ἀποτελεῖ κατὰ κύριο λόγο μία τεκμηριωμένη μελέτη ἀποβλέπουσα στὴν ἐξαγωγή γενικῶν νόμων τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης καὶ πολὺ λιγότερο μία ἀφήγηση πού σκοπὸ ἔχει τὴ διατήρηση τῆς ἀνάμνησης γεγονότων τοῦ παρελθόντος. Ἡ πολιτικὴ ἀναγκαιότητα, ἡ αὐστηρὴ νομοτέλεια τῆς ἔκβασης τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων, ἡ σταθερότητα τῶν ἀρχῶν πού διέπουν τὴν ἀνθρώπινη φύση, ὁ βαθὺς πραγματισμός ὁ ὁποῖος ἀποκαλύπτεται μέσω τῶν πράξεων τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ἡ τιμὴ ἢ τὸ συμφέρον τῶν συμμετεχόντων στὰ δρώμενα — ὅλοι αὐτοὶ οἱ παράγοντες ἐπενεργοῦν κατὰ τρόπον ὥστε ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα νὰ ὑπερβαίνει τὸ ἐπίπεδό του χρονικοῦ καὶ νὰ καθίσταται κτῆμα ἐς αἰεὶ,¹⁴ κατάλληλη γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν ἐπερχόμενων γενεῶν, τὴν πρόληψη σφαλμάτων καὶ τὴν καθοδήγηση τῆς πολιτικῆς βούλησης. Δέν χρειάζεται ἐμβριθὴς μελέτη γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ διαχρονικοῦ μηνύματος τοῦ ἱστορικοῦ: αὐτοτοποθετεῖται ὁ ἴδιος, ἐξ ἀρχῆς, ὡς στοχαστὴς ὁ ὁποῖος ἀναζητεῖ τίς σταθερές παραμέτρους καὶ ἀνακαλύπτει τίς βαθύτερες δομές τῆς ἀνθρώπινης ἱστορικῆς πράξης — τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ συλλογικοῦ ἱστορικοῦ δράματος.

Κατὰ συνέπεια, στό ἔργο τοῦ Θουκυδίδη τά ὅρια μεταξὺ «πρωτότυπης ἱστορίας» καὶ «κριτικῆς ἱστορίας» εἶναι δύσκολο νὰ καθοριστοῦν. Πράγματι, ἡ ἐγελιανὴ ταξινόμηση φαίνεται ὅτι εἶναι ὑπερβολικὰ γραμμικὴ καὶ ἀνεπαρκὴς ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν κατανόηση ἑνὸς ἔργου τόσο σύνθετου ὅπως εἶναι ἡ *Ἱστορία* τοῦ *Πελοποννησιακοῦ Πολέμου*. Ἡ ἀφήγηση παραμένει ἀναλλοίωτη: εἶναι ἡ ἄμεση ἀπόδοση ἑνὸς ἱστορικοῦ δεδομένου τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει πληθώρα γεγονότων μοναδικῶν καὶ μὴ ἀναγώγιμων, μαχῶν πού διαφέρουν μεταξὺ τους, ἀτόμων μὲ προσωπικὴ ζωὴ καὶ διαρκῶς μεταβαλλόμενων συνθηκῶν. Ὁ πολίτης τῶν Ἀθηνῶν, ὁ ἀποτυχημένος στρατηγός, ἔχει παρευρεθῇ ὁ ἴδιος στὰ δρώμενα ἢ ἔχει συμβουλευθεῖ αὐτόπτες μάρτυρες ὅσον ἀφορᾷ τὰ γεγονότα στὰ ὁποῖα δέν ἔχει παραστεῖ αὐτοπροσώπως· ὅπως δὲ ποτε ἐπιδιώκει νὰ ἐκθέσει τὴν πραγματικὴ ἀλήθεια τῶν συμβάντων. Ἀλλὰ ὁ λόγος του δομεῖται βάσει νοητικῶν ἀρχῶν οἱ ὁποῖες ὁδηγοῦν σὲ ὑπέρβαση τοῦ ἀπλοῦκοῦ συσχετισμοῦ τῶν γεγονότων: τὸ συμβάν δέν εἶναι ἀπλῶς συμβάν· στὰ πλαίσια τοῦ λόγου, ἀποκτᾷ διπλὴ σημασία: καθιστᾷ δυνατὴ, ἀφενός, τὴν κατανόηση ἄλλων γεγονότων — σύμφωνα μ' ἓνα σχῆμα πού θὰ χρειασθῇ, ἀργότερα, νὰ ἐξηγήσουμε — καί, ἀφετέρου, τὴ νοητικὴ σύλληψη τῶν νόμων τοῦ γίγνεσθαι. Οἱ σκέψεις του δέν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ νόημα τοῦ πρωτοτύπου — ἓνα νόημα πού ὁ συγγραφέας συνειδητοποιεῖ καὶ δεδηλωμένα ἐπιχειρεῖ νὰ ἐξαγάγει.

Ἡ διπλή φύση τῆς ἀφήγησης ἀποκαλύπτεται σαφέστερα ἂν ἐξετάσουμε τὸ ὕφος τοῦ ἱστορικοῦ Θουκυδίδη ἢ, γιὰ τὴν ἀκρίβεια, τὸν τρόπο κατὰ τὸν ὁποῖο ἀφηγεῖται τὴν ἱστορία αὐτοῦ τοῦ πολέμου.¹⁵ Θὰ μᾶς ἦταν χρήσιμη μία σύγκριση τοῦ τρόπου αὐτοῦ μέ ἐκεῖνον πού προτιμᾷ ὁ Ἡρόδοτος: ἡ ἄποψη τοῦ τελευταίου γιὰ τὴν ἱστορική ἀφήγηση εἶναι ὅτι πρόκειται, ὄχι μόνον γιὰ συνεχή διήγηση ἀλλὰ, ἐπιπλέον, καί γιὰ σειρά ἀνέκδοτων πού εἶναι ἐνδιαφέροντα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ σχέση τους μέ τὸ κύριο θέμα, ἡ ὁποία μπορεῖ νά εἶναι πολύ χαλαρή. Στόν Θουκυδίδη δέν συναντοῦμε καθόλου αὐτό τὸ στοιχεῖο: ἡ σύνθεση ἔχει ἀπαράμιλλη πυκνότητα καί ὁ ἱστορικός, ἐκτός ἀπὸ σπάνιες ἐξαιρέσεις, δέν ἀφηγεῖται περιστατικά πού δέν σχετίζονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μέ τὴν ὑπόθεση. Ἐπιμένοντας στήν ἀναφορά, ἡ ὁποία γίνεται μάλιστα δύο φορές, τῆς σύγχυσης γύρω ἀπὸ τὰ πρόσωπα τοῦ Ἰππία καί τοῦ Ἰπάρχου, ἐλπίζει ν' ἀποδείξει πόσο προσεκτικά μελετᾷ τίς μαρτυρίες καί τὰ τεκμήρια καί ὄχι νά προκαλέσει εὐχαρίστηση στόν ἀναγνώστη λέγοντας κάτι πού ξέρει ἢ ὑποθέτει ὅτι θὰ ἄρесе σ' αὐτόν τὸν τελευταῖο. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, τὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδη εἶναι ἓνα ἔργο θετικό τὸ ὁποῖο ἀρχικά ἐρευνᾷ τὸ αἰσθητό-ἐγκόσμιο γεγονός καί κατόπιν ἐμμένει στὰ κύρια δεδομένα.¹⁶ Ἔτσι, ἤδη στό πρῶτο κεφάλαιο, ὁ Θουκυδίδης ἀπορρίπτει ὡς μὴ ἐξελέγξιμη τὴν προφορική παράδοση πού ἀναφέρεται στοὺς ἀρχαιότατους χρόνους.¹⁷ Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο βλέπει τὸν Τρωικὸ Πόλεμο ὑπὸ μία προοπτική πολύ διαφορετική ἀπὸ ἐκείνην πού εἶχαν υἰοθετήσει οἱ ποιητές.¹⁸ Ἀλλὰ ὁ ἱστορικός μας δέν ἀντιπαράτίθεται μόνον πρὸς τὸ ἐπικό ὕφος· ἀντιμάχεται ἐξίσου τὸ ὕφος τῶν συγγραφόρων πανηγυρικοῦς λόγους καί τῶν λογογράφων. Οἱ πρῶτοι ἀδιαφοροῦν γιὰ τὴν ἀλήθεια προκειμένου νά εὐχαριστήσουν τὸ ἀκροατήριό τους, οἱ δεύτεροι, ἀποβλέποντας στό ἴδιο ἀποτέλεσμα, συλλέγουν «γεγονότα ἀνεξέλεγκτα, λόγῳ τῆς μεγάλης χρονικῆς διάρκειας πού ἔχει μεσολαβήσει, τὰ ὁποῖα ἔχουν προσλάβει χαρακτήρα μυθικό καί δέν ἔχουν πλέον καμιά ἀξιοπιστία».¹⁹

Ἡ πυκνότητα τῆς σύνθεσης καί ὁ θετικός τρόπος ἐκθεσης τῶν ἀφηγηματικῶν στοιχείων στηρίζεται στόν ἔλεγχο τῶν στοιχείων καί τῶν μαρτυριῶν. Ὁ ἱστορικός δέν παραλείπει ποτέ νά τονίσει ὅτι φροντίζει νά μὴν ξεχνᾷ ποτέ τὴν «ἐπιπολαιότητα μέ τὴν ὁποία οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι ἀναζητοῦν τὴν ἀλήθεια» καί νά μὴν ἐκλαμβάνει ὡς ὀρθή «τὴν πρώτη τυχούσα πληροφορία».²⁰ Ἡ τήρηση τῶν κανόνων τῆς λογικῆς τὸν ἀπασχολεῖ διαρκῶς καί θὰ ἦταν πολύ δύσκολο νά βροῦμε κάποιο σημεῖο ὅπου δέν ἐφαρμόζονται οἱ ἀρχές τίς ὁποῖες ἔχει θέσει ὁ ἴδιος στόν ἑαυτό του. Ὑπάρχουν λόγιες καί λεπτομερεῖς μελέτες μέ θέμα τὸν κριτικό χαρακτήρα τοῦ ἔργου του. Ἐδῶ ἀρκεῖ μόνον νά ἀναφέρουμε — γιὰ νά ὑπογραμμισθεῖ ἡ πρόοδος πού ἐπιτελέσθηκε στὴ σύνταξη τῆς *historia rerum gestarum* ἀπὸ τὴν ἐποχή τοῦ Ἡροδότου μέχρι τὴ συγγραφή τῆς *Ἱστορίας τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου* — τὴν ἔλλειψη κύρους τῶν χρησμῶν καί τῶν προφητειῶν στό ἔργο τοῦ Θουκυδίδη. Μερικὲς φορές ἀπομυθοποιεῖ ἐντελῶς τίς προφητεῖες: δέν «ἔπεσε συμφορὰ στὴν πόλη» ἐπειδὴ οἱ Ἀθηναῖοι παραβίασαν τὸν τόπο τὸν ἐπονομαζόμενο Πελασγικό· ἀντιθέτως, ἡ περιοχή ἦταν ἀναγκαῖο νά

παραχωρηθεῖ στους χωρικούς ως τόπος κατοικίας, ἐπειδὴ ἡ κατάσταση εἶχε ἤδη γίνει πολύ δύσκολη ἐφόσον ὁ στρατός τῶν Λακεδαιμονίων κατεῖχε ὁλόκληρη τὴν ἀττική ὑπαιθρο.²¹ Ἄλλοτε, ἐκθέτει τὸ σκοτεινὸ καὶ ἀμφίσημο χαρακτῆρα αὐτῶν τῶν χρησμῶν πού ἐπιδέχονται ποικίλες ἐρμηνεῖες κατὰ τὴν περίστασι: κατὰ τὸ δωρικό πόλεμο ἐκδηλώθηκε λοιμός (πανώλη), ἐνῶ ὁ προφητικός στίχος εἶχε προβλέψει ἀπλῶς, καὶ πολύ λογικά, ἕναν λιμό (πείνα). Τό γεγονός ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐπέλεξαν τὴν πρώτη ἐρμηνεία ὀφείλεται στό ὅτι συνδέουν συνήθως τίς ἀναμνήσεις μέ τίς συμφορές τοῦ παρόντος.²² Ἄλλοτε, πάλι, καταδεικνύει πόσο φυσικό εἶναι νά ἐπαληθεύονται μερικές ἀπό τίς προφητεῖες ἐφόσον πλήθος χρησμοί ἀναφέρονται σέ παρεμφερεῖς καταστάσεις.

Αὐτός ὁ ὀρθολογισμός — ἐνδεικτικός του νέου πνεύματος τὸ ὁποῖο ἐπικρατεῖ μεταξύ τῶν φιλοσόφων, ἀλλά ἐπηρεάζει καὶ ἕνα τραγῳδὸ τοῦ μεγέθους τοῦ Εὐριπίδη — ἐφαρμοζόμενος στὰ πολιτικά καὶ στρατιωτικά θέματα, καθιστᾷ δυνατὴ τὴ συγκρότηση θετικοῦ ἱστορικοῦ λόγου. Ἡ ὠμὴ πραγματιστικὴ συμβουλή τῶν ἀθηναίων κηρύκων πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Μιλήτου εἶναι μὲν πολιτικὴ συμβουλή, ἀλλὰ ταυτόχρονα συνιστᾷ καὶ μεθοδολογικὸ κανόνα. Ὅπως ὁ ἱστορικός ὁ ὁποῖος θέλει νά ἀντιληφθεῖ πῶς πράγματι συνέβησαν τὰ γεγονότα πρέπει νά ἀποκλείσει ὅλες τίς δοξασίες καὶ τίς προκαταλήψεις πού χαρακτηρίζουν γενικά τὴν ἀρχαϊκὴ σκέψη, ἔτσι καὶ ὁ κυβερνήτης ὁ ὁποῖος θέλει νά ἀνακαλύψει μέ ποιὸν τρόπο μπορεῖ νά διασφαλισθεῖ ἡ σωτήρια τοῦ συνόλου πρέπει νά ὑπολογίζει μόνον τὸ πραγματικὸ μέγεθος τῶν δυνάμεων πού διαθέτει καὶ νά μὴν ἐλπίζει σέ θαύματα τὰ ὁποῖα εἶναι ἀδύνατο νά συμβοῦν: «... ἕνας μόνον δρόμος ὑπάρχει. Μὴν κάνετε αὐτό τὸ λάθος· μὴν πάθετε ἐκεῖνο πού συμβαίνει σέ πολλοὺς ὅταν, ἐνῶ μποροῦν νά σωθοῦν χρησιμοποιοῦντας ἀνθρώπινα μέσα, αἰσθάνονται, ὑπὸ τὴν ἐπήρεια τῆς συμφορᾶς, ὅτι προδόθηκαν οἱ ἐλπίδες τους πού στηρίζονταν στὴν ἀπτή πραγματικότητα καὶ καταλήγουν νά ἐπιζητοῦν ἀόρατη βοήθεια — μαντεῖες, χρησμούς καὶ τὰ παρόμοια — πού συντηρώντας τίς ἐλπίδες τους προκαλοῦν τελικά τὴν καταστροφὴ τους».²⁴

Ἡ θετικὴ βούληση, ἡ ἐπιδίωξη μιᾶς ἀποκατάστασης τῆς ἀλήθειας τοῦ γεγονότος, ἀπαντῶνται, σ' ἕνα βαθύτερο ἐπίπεδο, στὴ διερεύνηση τῶν αἰτίων καὶ τῶν ἀφορμῶν τῆς ἱστορικῆς πράξης. Τὰ ἐρμηνευτικὰ σχήματα εἶναι ἰδιαίτερα περίπλοκα καὶ ἡ πολυπλοκοτήτά τους ἀποδίδει τίς διασυνδέσεις μεταξύ αἰσθημάτων, στόχων καὶ ὑλικῆς πραγματικότητας (συσχετισμός τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων, κατάσταση τῶν ἐμπολέμων, ἀνεφοδιασμός κ.λπ.). Πολύ συχνά ἀπαντᾶται μιὰ σταδιακὴ ἐρμηνεία ὁπότε σέ κάθε στάδιο παρεμβάλλεται ἡ ἱεραρχημένη παράθεση τῶν αἰτίων τὰ ὁποῖα παραπέμπουν τὸ ἕνα στό ἄλλο.

Ἐδῶ, τὸ σαφέστερο παράδειγμα εἶναι ἐκεῖνο πού ἔχει προαναφερθεῖ καὶ ἡ σημασία του εἶναι κεφαλαιώδης γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἰδίας τῆς οὐσίας τοῦ ἔργου: Ποιὰ τὰ αἷτια τῆς ρήξης μεταξύ Σπάρτης καὶ Ἀθήνας; Γιὰ ποιὸν λόγο ἐγινε ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος; Ἀρχικά, ὁ Θουκυδίδης ἐπισημαίνει ἕνα ἄμεσο αἷτιο: τὴν ὑπόθεση τῆς Κέρκυρας πού προέκυψε ἐξαιτίας τῶν διαφορῶν τῆς Πόλης-Κράτους μέ τὴν ἀποικία τῆς Ἐπίδαμνο. Ὅταν ἡ Κέρκυρα ἀρνήθηκε νά

προσφέρει υποστήριξη στους αριστοκρατικούς της Ἐπιδάμνου, ἐκεῖνοι ζήτησαν τή βοήθεια τῶν Κορινθίων οἱ ὅποιοι σπεύδουν περιχαρεῖς νά προξενήσουν ζημιές στήν παλαιά τους ἀποικία ἢ ὁποία ἔχει ἐξελιχθεῖ σέ ἐμπορική ἀνταγωνιστριά τους. Οὐσιαστικά, αὕτη εἶναι ἡ στιγμή κατά τήν ὁποία ἐκδηλώνεται ἡ σύγκρουση μεταξύ δύο Πόλεων-Κρατῶν πού θέλουν νά ἐπιλύσουν τά προβλήματα τά ὁποῖα δημιουργεῖ ὁ μεταξύ τους ἀνταγωνισμός. Ἀρχικά ἡ Κέρκυρα θριαμβεύει ἀλλά, μαθαίνοντας τίς πολεμικές προετοιμασίες τῶν Κορινθίων, ἀνησυχεῖ μήπως βρεθεῖ ἀπομονωμένη καί στρέφεται στήν Ἀθήνα ζητώντας βοήθεια. Μετά τίς σχετικές διαβουλεύσεις, ἔχοντας πεισθεῖ ἀπό τά ἐπιχειρήματα τῶν Κερκυραίων, ἡ ἀθηναϊκή δημοκρατία ἀποφασίζει νά ὑπογράψει ἕνα σύμφωνο συμμαχίας μέ τήν Πόλη-Κράτος πού διαθέτει τό δεύτερο (κατά σειράν) στόλο στήν Ἑλλάδα. Αὕτη ἡ συμμαχία εἶναι ἐπικίνδυνη: ἡ κατάσταση ἐνδέχεται νά ἐπιδεινωθεῖ σοβαρά, ἐπειδή ἡ Κόρινθος δέν εἶναι δυνατόν νά δεχθεῖ ἀδιαμαρτύρητα μιὰ τέτοια πρόκληση, δέν μπορεῖ νά δεχθεῖ τήν ἐδραίωση τῆς ἀθηναϊκῆς κυριαρχίας στό Ἰόνιο καί τήν ἐπακόλουθη ἄσκηση ἐλέγχου ἀπό τήν Ἀθήνα ἐπὶ τῶν θαλασσίων ὁδῶν πρὸς Σικελία καί Ἰταλία, οὔτε τή ναυτική ὑπεροχή πού παρέχει στους Ἀθηναίους ἡ συμμαχία μέ τήν Κέρκυρα καθιστώντας τήν Ἀθήνα ἱκανή νά καταστρέψει ἀκαριαῖα τήν οἰκονομία τῆς Κορίνθου. Πολύ φυσικά, οἱ Κορίνθιοι ζητοῦν τή βοήθεια τῆς Σπάρτης, τῆς κατ' ἐξοχὴν ἀνταγωνίστριας τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ ὑπόθεση τῆς Ποτίδαιας — πού περιγράφεται σύμφωνα μ' ἕνα ἀνάλογο σχῆμα — καί τό μεγαρικό ψήφισμα παίζουν ἐπίσης ρόλο στήν ἐξέγερση τῆς Ἑλλάδας κατά τῆς ἀθηναϊκῆς ἀλαζονείας. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο ἐκτίθενται τά ἄμεσα αἷτια καί, ἤδη, καθίσταται σαφές ἡ θαυμαστή ἀνάπτυξη τοῦ λογικοῦ ἐπιχειρήματος πού ἐμπεριέχει ἡ ἀφήγηση τοῦ ἱστορικοῦ.

Υπάρχει ὅμως καί μιὰ βαθύτερη αἰτία — ἀληθεστάτη πρόφασις [Σ.τ.Μ. ἑλλ. στό κ.] — ἡ παρεμβολή τῆς ὁποίας εἶναι ἀναγκαῖα προκειμένου νά γίνει κατανοητή ἡ ἐπενέργεια τῶν δευτερευόντων αἰτίων: «Πράγματι, ἡ ἀληθέστερη αἰτία εἶναι ἡ λιγότερο παραδεδεγμένη· εἶναι, κατά τή γνώμη μου, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι, αὐξάνοντας τή δύναμή τους, προκάλεσαν τό φόβο τῶν Λακεδαιμονίων καί τούς ἐξανάγκασαν, κατ' αὐτόν τόν τρόπο, νά καταφύγουν στόν πόλεμο».²⁵ Μέ ἄλλα λόγια, τά περιστατικά τῆς Κέρκυρας, τῆς Ποτίδαιας καί τῶν Μεγάρων εἶναι δευτερεύοντα αἷτια καί, ταυτόχρονα, προσχήματα τά ὁποῖα χρησιμοποίησαν καί οἱ δύο πλευρές γιά νά καταστεῖ ἀναπόφευκτος ὁ πόλεμος. Τελικά, ἡ πηγή τοῦ κακοῦ δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τό φόβο πού προκαλεῖ ὁ ἀθηναϊκός ἐπεκτατισμός. Γιά νά γίνει σαφέστερα κατανοητή ἡ θέση του, ὁ ἱστορικός εἶναι ὑποχρεωμένος νά περιγράψει ἐπακριβῶς τίς συνθήκες ὑπὸ τίς ὁποῖες διαμορφώθηκε ἡ ἐπεκτατική διάθεση τῆς Ἀθήνας καί τόν τρόπο κατά τόν ὁποῖον ἐκπληρώθηκε αὕτη ἡ ἐπιθυμία της. Τό πρᾶγμα ὅμως πρέπει ὅπωςδήποτε νά διαλευκανθεῖ ἀπό δύο ἀπόψεις: ἀφενὸς πρέπει νά μελετηθεῖ αὕτη ἡ ἐξελικτική πορεία ὡς πρᾶξη, ἀφετέρου πρέπει νά ἐρευνηθεῖ ὁ τρόπος κατά τόν ὁποῖον τήν ἀντιμετώπισαν οἱ ὑποστηρικτές της καί ἐκεῖνοι πού τήν ὑπέστησαν. Ἔτσι ὁ Θουκυδίδης, μέ μιὰ ἐκπληκτική παλινδρομική κίνηση, ἀναλύει τήν προοδευτική οἰκοδόμησι τῆς ἀθηναϊκῆς

ἐξουσίας ἐπὶ τῶν Πόλεων-Κρατῶν τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἑλλησπόντου.²⁶ Ἐπίσης ἀναφέρει τόσο τὴν προσπάθεια τῶν ἀθηναίων πρέσβων νὰ ἀποδείξουν στὴ Συνέλευση τῶν Σπαρτιατῶν ὅτι ἡ Ἀθήνα δικαιωματικά διεκδικεῖ τὴν ἡγεμονία,²⁷ ὅσο καὶ τὴν ἀγόρευση τῶν ἀπεσταλμένων τῆς Κορίνθου πού ἐπιχειροῦν νὰ καθορίσουν τὸν τρόπο κατὰ τὸν ὁποῖο ἀντιμετωπίζει τὰ πράγματα ἡ θαλασσοκράτειρα Ἀθήνα.²⁸ Συνεπῶς, ὀρίζονται πλήρως οἱ συνθήκες ὑπὸ τίς ὁποῖες ἐξεργάγη ὁ πόλεμος: οἱ προφάσεις πού καθέννας προέβαλε, τὰ δευτερεύοντα αἰτία, τὰ αἰσθήματα τῶν ἐμπολέμων, οἱ διακηρύξεις τοὺς ἀλλὰ καὶ οἱ μύχιες σκέψεις τοὺς, ἡ ἀληθεστάτη πρόφασις, ὅλα ἐξετάζονται καὶ κατατάσσονται βάσει τῆς σημασίας τοὺς.

Ἀργότερα θὰ χρειασθεῖ νὰ δοῦμε πῶς συγκεκριμένα τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν ποικίλων αἰτιακῶν σχημάτων. Πρὸς τὸ παρὸν ἀρκεῖ νὰ ἐπισημάνουμε τὸ γεγονός ὅτι καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἀφήγησης εἶναι προφανῆς ἡ σταθερὴ πρόθεση τοῦ ἱστορικοῦ νὰ ἀποσαφηνίσαι τὰ διάφορα ἐπεισόδια. Ἐστὼ καὶ ἂν εἶναι παρακινδυνευμένο νὰ σχηματοποιεῖ κανεὶς μία ἐρευνητικὴ μέθοδο πού παραμένει σταθερὰ συγκεκριμένη καὶ ἀκολουθεῖ τὴν πορεία τῶν γεγονότων, θὰ μπορούσαμε ν' ἀποτολμήσουμε μία ταξινόμηση τῶν ἐρμηνευτικῶν ἐπιπέδων. Στὸ χαμηλότερο ἐπίπεδο τοποθετοῦνται οἱ δευτερεύουσες ἢ βοηθητικὲς αἰτίες, ἐκεῖνες πού προτιμῶνται ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ ἱστοριογραφία καὶ συνθέτουν τὴν ἐπιχειρηματολογία τῶν πολιτικῶν οἱ ὁποῖοι ἐπιδιώκουν, χρησιμοποιώντας τες, νὰ προωθήσουν βαθύτερους στόχους τοὺς. Σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο ἔχουν θέση οἱ πρωτεύουσες αἰτίες, δηλαδή ἡ ἀλληλουχία τῶν συμβάντων πού προκαλοῦν τὸ ἴδιο τὸ γεγονός. Καὶ τὸ ἀνώτατο ἐπίπεδο τὸ καταλαμβάνει ἡ κατ' ἐξοχὴν αἰτία ἡ ὁποία ἐξηγεῖ ὁλόκληρο τὸ οἰκοδόμημα πού ἔχει διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὰ ποικίλα ἐπιμέρους αἰτία. Ἐτσι, ἡ στάση τῆς Ἀθήνας στὸ ζήτημα τῆς Κέρκυρας, ἓνα ἄμεσο αἶτιο τοῦ πολέμου, καθίσταται κατανοητὴ μέσω τῶν προηγουμένων προσαρτήσεων στίς ὁποῖες εἶχε προβεῖ καὶ εἶναι θεμελιωμένη στὴν ἐπιθυμία τῆς νὰ ἐδραιώσει μία θαλασσοκρατορία ἱκανὴ ν' ἀντιμετωπίσει τὴν συμμαχία τῶν Λακεδαιμονίων. Τελικά, αὐτὴ ἡ πολιτικὴ ἀποκαλύπτει τὴν ἴδια τὴν οὐσία τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας ἡ ὁποία καθιστᾷ τὸν ἐπεκτατισμὸ ἀναπότρεπτο.

Στὸν Θουκυδίδη, εἶναι πλήρης ἡ ἐνότητα τῆς πρόθεσης μέ τὴν πραγμάτωσὴ τῆς στάς πλαίσια τοῦ ἱστορικοῦ λόγου, τοῦ τρόπου κατὰ τὸν ὁποῖον ἀντιλαμβάνεται τὴν ἱστορία μέ τὸν τρόπο κατὰ τὸν ὁποῖον γράφει ἱστορία. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Θουκυδίδης ἔχει σαφὴ ἀντίληψη τοῦ γεγονότος ὅτι μία ἄποψη περὶ τοῦ ἀνθρώπινου γίνεσθαι μπορεῖ νὰ προσλάβει θετικὴ ἀξία καὶ νὰ γίνῃ κτῆμα ἐς αἰεὶ [Σ.τ.Μ. ἐλλ. στό κ.] μόνον ὅταν ἡ ἐρευνα ἢ ἀποσκοποῦσα στὴν ἀποκάλυψη αὐτοῦ τοῦ γίνεσθαι διενεργεῖται κατὰ τρόπον ὀρθολογικό. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ ἴδιος διαθέτει καὶ τὴ βούληση νὰ φανερώσει τὴν ἀλήθεια καὶ τὴ διάθεση νὰ παραμείνῃ ἀνεπηρέαστος ἀπὸ παράλογους μύθους πού ἐκφράζουν μικροσυμφέροντα καὶ τοὺς ὁποῖους ἐπιγεννᾷ ὁ πόλεμος. Ὁ ἱστορικός μας βίωσε τὴν ψευδολογία, ταλαιπωρήθηκε προσωπικά ἀπὸ δόλιες παρερμηνεῖες καὶ εἶναι φυσικὴ ἡ ἐπιθυμία του νὰ ἀποκαταστήσει τὰ γεγονότα στὴν αὐθεντικότητά τοὺς. Ἀλλ'

αὐτός ὁ στόχος του ἔχει μιὰ βαθύτερη ἀξία τὴν ὁποία πρέπει νὰ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν ἢ μελέτη τῆς ἱστορικῆς σκέψης: ἡ κληροδότηση στίς ἐπερχόμενες γενεές ἑνός κτήματος ἐς αἰεὶ μπορεῖ νὰ καταστεῖ δυνατὴ μόνον ὑπὸ τὸν ὅρο ὅτι τὰ *res gestae* πρέπει νὰ περιγράφονται ὅπως ἀκριβῶς συνέβησαν καὶ ὁ ἱστορικός πρέπει νὰ τεκμηριώνει τὴν ἀλήθεια τῶν λεγόμενων του. Ὅταν αὐτός ὁ ὅρος δὲν τηρεῖται, τότε ἔχουμε ἔργα εὐχάριστα λόγῳ καινοτομιῶν ἢ παραδοξοτήτων πού ἐμπεριέχονται σ' αὐτά, ἢ ἔργα ἠθικοπλαστικά γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ ἱστορία δὲν ἀποτελεῖ τίποτε περισσότερο ἀπὸ μιὰ πρόφαση.

Ἔχουμε ἤδη τονίσει, στὴν «Εἰσαγωγή», τὴ σημασία καὶ τὰ ὅρια τῆς προσπάθειας πού ἔπρεπε νὰ καταβληθεῖ προκειμένου νὰ ἐκπονηθεῖ μιὰ ἱστορία ἢ ὁποία, παρὰ τίς ἐπινοήσεις καὶ τίς ὑπερβολές τῶν ποιητῶν καὶ τῶν ρητόρων καὶ ἀντιτιθέμενη πρὸς αὐτές, προσεγγίζει τὸ γεγονός στὴν κατ' ἐξοχὴν αἰσθητὴ-ἐγκόσμια οὐσία του. Τονίζοντας καὶ πάλι τὴν πρωτοτυπία ἑνός τέτοιου ἐγχειρήματος, τὴν προσπάθεια ἐκλογίκευσης καὶ θετικοποίησης πού τὸ χαρακτηρίζει, θὰ πρέπει νὰ προσέξουμε ὥστε νὰ μὴν ὀδηγηθοῦμε σὲ λανθασμένα συμπεράσματα: τὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδου εἶναι σημαντικό γιὰ τὴν ἱστοριογραφία, ἐφόσον ὁ λόγος ἀντικαθιστᾷ τὸ μῦθο αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἀφήγηση πού εἶναι δομημένη κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ἐπιστημονικὴ ὑπὸ τὴν σύγχρονη ἔννοια τοῦ ὅρου ἐπιστήμη.²⁹ Κατὰ πρῶτον λόγο, ὅσο ἀξιοσημείωτη καὶ ἂν εἶναι γιὰ τὴν ἐποχὴ του ἡ ἐξεύρεση τεκμηρίων καὶ πληροφοριῶν, ὅσο ἐπιμελῶς καὶ ἂν ἀσχολεῖται ὁ Θουκυδίδης, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, μὲ τὴν ἀντιπαράθεση μιᾶς λογικῆς θεμελιωμένης ἐρμηνείας στὰ μυθεύματα καὶ τίς ποικίλες ἀστήρικτες γνώμες, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἡ ἀληθοφάνεια τῆς δικῆς του ἐρμηνείας δὲν στηρίζεται σὲ ἐπαρκῶς θεμελιωμένες ἀποδείξεις: συχνά, ἐφόσον εἶναι γνωστή ἡ γενικὴ ἐξελικτικὴ πορεία τῶν γεγονότων, ὅταν εἶναι «λογικὸ» νὰ ἔχει συμβεῖ κάτι κατὰ ἕναν ὀρισμένο τρόπο, προβάλλεται σὰν νὰ ἔχει «πράγματι» συμβεῖ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο. Ὁ ὀρθολογισμὸς τοῦ Θουκυδίδου στερεῖται τεχνικῆς ἀλλὰ καὶ σεβασμοῦ πρὸς τὴν ἀκρίβεια τῆς χρονολόγησής^{29 bis} ἢ ὁποία εἶναι ἀναγκαίᾳ προκειμένου νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ τάξη τῶν γεγονότων — ὅσο καὶ ἂν αὐτὴ ἢ ἡ τάξη φαίνεται «παράλογη» — πρὶν ἀπὸ τὴν τάξη τῶν ιδεῶν. Τὸ στοιχεῖο πού προσδίδει στὴν *ἱστορία τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου* ἐπαναστατικὸ χαρακτήρα ἐν σχέσει πρὸς τὰ προηγούμενα καὶ τὰ σύγχρονά της ἔργα — τὴν ἐπικὴ ἢ δραματικὴ ποίηση, τίς παραποιημένες ἀποδόσεις τῶν συμβάντων στοὺς λογογράφους, τοὺς ρητορικοὺς καὶ πολιτικοὺς λόγους — εἶναι ἀκριβῶς τὸ στοιχεῖο πού θέτει — γιὰ μᾶς καὶ ἐν σχέσει πρὸς ἐμᾶς — τὰ ὅριά της: τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι ἡ ἀποδεικτικὴ μέθοδος τοῦ Θουκυδίδου.

Ἀκόμη καὶ τὸ συγγραφικὸ ὅφος τοῦ Θουκυδίδου ἀποκαλύπτει διαρκῶς τὴν προσπάθεια μιᾶς ἀποδεικτικῆς ἐκθεσης ιδεῶν καὶ αὐστηρῆς ἀλληλουχίας ὥστε τὸ νόημα νὰ καταστεῖ προφανές. Οἱ φιλόλογοι ἔχουν καταδείξει ὅτι ἡ φράση του ἐμπεριέχει ταυτόχρονα τὴν αἰτία καὶ τὸ ἀποτέλεσμα, τὸ ζητούμενο καὶ τὸ ἐξαγόμενο συμπέρασμα.³⁰ Τώρα μποροῦμε νὰ καταλάβουμε καλύτερα τίς βαθιές διαφορές μεταξὺ Ἡροδότου καὶ Θουκυδίδου: γιὰ τὸν πρῶτο, οἱ νόμοι τῆς ἱστορίας

δέν ένυπάρχουν στό ιστορικό γίγνεσθαι, άποκαλύπτονται σέ ποικίλα άνέκδοτα καί δέν έκτίθενται τόσο μέσω τής άφήγησης τών γεγονότων, όσο μέσω τής έρμηνείας τήν όποία ό συγγραφέας παρέχει διά στόματος όρισμένων προσώπων περιλαμβανομένων στήν άφήγηση — όπως εΐναι, παραδείγματος χάριν, ό Άρταβάνης — πού έκφράζουν τίς άπόψεις τους γιά τό άνθρώπινο γίγνεσθαι. Ή ιστορία, υπό τήν έννοια τής *historia rerum gestarum*, δέν έχει άκόμη ένσωματώσει τό φιλοσοφικό της νόημα. Ό μελετητής του κειμένου χρειάζεται νά καταβάλλει προσπάθεια προκειμένου νά διακρίνει, πίσω άπό τήν περιγραφή τών γεγονότων, τή γενική θεώρηση περί γίγνεσθαι ή όποία άποκαλύπτεται σποραδικά. Ή έκλογίκευση του δεδομένου βρίσκεται σέ έμβρυακό στάδιο: μερικές φορές τό γεγονός άντιμετωπίζεται κριτικά, αλλά ό συσχετισμός τών γεγονότων δέν άπασχολεί σοβαρά τό συγγραφέα. Αντιθέτως, στον Θουκυδίδη, ή διαχρονική-διΐστορική ουσία (έννοια) του γίγνεσθαι ένυπάρχει στήν έξιστόρηση αυτού του γίγνεσθαι. Ή άποκατάσταση τής πραγματικής αλήθειας τών γεγονότων, ή σύνδεση αυτών τών γεγονότων μέ τίς επικρατούσες συνθήκες καί ή ανακάλυψη τών ιδεών-κλειδιών οί όποιες καθιστούν δυνατή τήν κατανόηση κάθε ανθρώπινης πράξης, συνιστούν ένα ένιαίο όλον. Δέν πρόκειται πλέον γιά φιλοσοφία περί ιστορίας, οΰτε, πολύ περισσότερο, γιά ήθική αναφερόμενη στήν ιστορία· πρόκειται γιά τήν *historia rerum gestarum* πού εΐναι άφ' έαυτής ιστορία φιλοσοφική.³¹

III

Ή Ίστορία του Πελοποννησιακού ΊΠολεμου, ως συστηματική άφήγηση μέ άποδεικτικούς στόχους, θά πρέπει νά στηρίζεται σέ όρισμένες ιδέες — τίς όποιες θά μπορούσαμε, κατ' αναλογία προς τήν όρολογία τών φυσικών έπιστημών, νά ονομάσουμε: ιστορικές κατηγορίες. Δέν εΐναι τώρα ή στιγμή νά καθορίσουμε τήν προέλευση, τό νόημα καί τή γενική αξία μιās τέτοιας άποψης, ή άνάλυση τής όποίας παρουσιάζει τόν ίδιο βαθμό δυσκολίας μέ τήν άνάλυση τών κατηγοριών πού χρησιμοποιεί ό φυσικός καί ό βιολόγος. Άρκει νά έπισημάνουμε ότι τά μέρη του κειμένου τά αναφερόμενα στήν ιστορική πραγματικότητα εΐναι άναγκαίο νά ταξινομηθούν γύρω άπό όρισμένους άξονες προκειμένου, άφενός νά άποκτήσει ένότητα ή έκφραση, άφετέρου νά καταστεί δυνατή ή θεώρηση τής πολυπλοκότητας τών γεγονότων υπό μιá καθορισμένη προοπτική ή όποία μετατρέπει τήν άπλή παράθεση τών συμβάντων σέ συνάφεια κατατείνουσα προς ένα συμπέρασμα. Προφανώς, αυτές οί κατηγορίες συνάγονται άπό τά ίδια τά γεγονότα καί, ταυτόχρονα, άπό τόν τρόπο κατά τόν όποίο τά έξετάζει ό ιστορικός: συνιστούν τό σημείο στό όποίο συγκλίνουν τά ίδια τά γεγονότα καί ή αξιολόγησή τους άπό τήν ιστορική συνείδηση. Αλλά, στήν πράξη, όρισμένοι ιστορικοί έχουν πολύ συγκεχυμένες ιδέες. Δέν κατορθώνουν νά διαμορφώσουν μιá σταθερή προοπτική καί ή όπτική γωνία τους αλλάζει τόσο συχνά ώστε νά καθιστά σχεδόν άδύνατη κάθε αναφορά στήν «άποψη» τους. Έτσι, στον Ήρόδοτο — άν καί μπορεί κανείς νά διακρίνει μιá γενική προοπτική — εΐναι δύσκολο, όπως

προαναφέραμε, νά διακρίνουμε κατηγορίες. Ἡ ἀφήγησή του ὀριοθετεῖται ἀπό ἔννοιες, ὅπως ἡ πολιτιστική διαφοροποίηση καί ἡ σύγκρουση μεταξύ πολιτικό-κοινωνικῶν δομῶν, οἱ ὁποῖες δέν διαθέτουν ἀκόμη τήν καθαρότητα, τήν ἀναγκαιότητα, τή γενικότητα πού θά τούς προσδώσει ὁ Θουκυδίδης ἢ ὁ Πολύβιος. Πολλά ἀπό τά ἀναφερόμενα ἀνέκδοτα δέν προσφέρουν τίποτε τό ἰδιαίτερο στήν οἰκονομία τοῦ κειμένου, χωρίς βέβαια νά σημαίνει αὐτό ὅτι δέν ἔχουν κάποια ἄλλη, αὐτόνομη, ἀξία. Βάσει τῶν στοιχείων πού ἀναφέραμε στήν προηγούμενη παράγραφο, εὐκόλα συνάγεται τό συμπέρασμα ὅτι ὁ ἱστορικός λόγος τοῦ Θουκυδίδη, ὁ ὁποῖος ἀποσκοπεῖ στή σαφή ἀποδεικτική ἐκθεση μιᾶς ἀποψης, περιορίζεται σέ ἀκριβεῖς διατυπώσεις καί διασφαλίζει τήν κατανόηση τῆς ἐξελεγκτικῆς πορείας τοῦ γίνεσθαι διατυπώνοντας ὀρισμένες σκέψεις πού συμπυκνώνουν τά γενικότατα χαρακτηριστικά τῆς ἀνθρώπινης πράξης.

Ὁ Θουκυδίδης εἶναι ὁ ἱστορικός ἑνός πολέμου. Ἐλαβε ὁ ἴδιος μέρος σ' αὐτόν — καί μάλιστα ὡς ἀξιωματοῦχος, ἐπειδή ἐκείνη τήν ἐποχή στήν πατρίδα του κάθε πολίτης ἦταν αὐτονόητα καί στρατιώτης, δηλαδή ἀνά πάσα στιγμή ὑποχρεωμένος νά συμμετάσχει σέ στρατιωτικές ἐπιχειρήσεις γιά τήν ὑπεράσπιση τῶν συμφερόντων τῆς Πόλης-Κράτους. Εἶναι φυσικό νά συνίσταται τό κατ' ἐξοχήν ἱστορικό δεδομένο στόν ἴδιο τόν πόλεμο καί τίς ἐπιμέρους στρατιωτικές ἐπιχειρήσεις αὐτοῦ τοῦ πολέμου. Ἡ χρονικότητα ἀποτελεῖ τό πλαίσιο ἐντός τοῦ ὁποίου τό κύριο γεγονός εἶναι τό πολεμικό, ἐνῶ — χρησιμοποιώντας τήν ὀρολογία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν — θά μπορούσαμε νά χαρακτηρίσουμε τίς μάχες ὡς «δεσμούς», τίς πολεμικές προετοιμασίες καί τίς συνακόλουθες στρατηγικές κινήσεις ὡς «κοιλίες». Ἀλλά πράγματι, αὐτή ἡ καθ' ὅλα πολεμική διήγηση ἀφήνει σαφῶς νά διαφαίνονται βαθύτερες πλευρές οἱ ὁποῖες τῆς προσδίδουν βαρύτητα καί ἀλήθεια. Ὁ Θουκυδίδης δέν ἀγνοεῖ οὔτε τά πολιτικά γεγονότα οὔτε τόν οἰκονομικό παράγοντα.³² Γνωρίζει ὅτι οἱ στρατιωτικές ἐπιχειρήσεις — κατά ξηράν ἢ κατά θάλασσαν — ἐπηρεάζονται τόσο ἀπό ὑλικῆς φύσεως στοιχεῖα, ὅσο καί ἀπό τίς λαϊκές μάζες πού ἔρχονται στό προσκήνιο. Καί μολονότι ἡ νίκη ἢ ἡ ἥττα, ἡ πολιορκία μιᾶς πόλης ἢ ἡ ἐκχώρηση ἐδαφῶν, φαίνονται τελικά, σάν ἀπλά ἀποτελέσματα, αὐτά ἀκριβῶς τά «ἀποτελέσματα» καθορίζουν, στά πλαίσια τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, τή μοῖρα τῶν λαῶν, τῶν ἀτόμων καί τῶν κρατῶν.

Ὡστε ἡ βία κυριαρχεῖ στήν ἱστορία. Καί αὐτή ἡ βία ἀποκτᾷ σαφέστερα χαρακτηριστικά ἐν καιρῷ πολέμου ὅποτε καί ἡ δράση της φθάνει στό ἀποκορύφωμά της. Ἀποτελεῖ τό ἔσχατο ἐπιχείρημα τῶν ἰσχυρῶν πού ξέρουν ὅτι ἡ νίκη θά τούς ἀποφέρει ἀκόμη μεγαλύτερη δύναμη ἀλλά, ταυτόχρονα, εἶναι καί τό ἔσχατο καταφύγιο τῶν ἀδυνάτων πού στηρίζουν τίς ἐλπίδες τους μόνον σ' ἕνα θαῦμα, ἐπιστέγασμα τοῦ ἀγῶνα τους. Τό γεγονός ὅτι ὁ Θουκυδίδης ἀφιερώνει μεγάλο μέρος τοῦ ἔργου του στήν περιγραφή μαχῶν καί στρατιωτικῶν ἐλιγμῶν ὀφείλεται σέ προσωπική ἐπιλογή καί σέ ἀναγκαιότητα. Ὁ ἱστορικός δέν ἀρκεῖται σέ μία σφαιρική θεώρηση τοῦ φαινομένου καί τήν ἐξαγωγή συμπερασμάτων. Προσέχει ἰδιαίτερα τίς λεπτομέρειες τοῦ στρατιωτικοῦ μέρους καί εἶναι ὁ πρῶτος

ιστορικός πού ασχολείται με τις μάχες από την άποψη της πολεμικής τακτικής. Ο Ηρόδοτος, μολονότι προσπάθησε επίσης νά περιγράψει λεπτομερώς τις μάχες, ενδιαφερόταν κυρίως γιά τό χῶρο τῶν συγκρούσεων καί γιά τή στρατηγική· συχνά ἡ αἰτία τῆς λεπτομεροῦς περιγραφῆς ἦταν ἡ προβολή κάποιου σημαντικοῦ συμβάντος, κάποιου ἡρωικοῦ ἢ εὐφυοῦς κατορθώματος. Ὁ στρατηγός τῆς Ἀμφίπολης δέν περιορίζει τήν ἀνάλυσή του στήν ἀπλή περιγραφή τῆς μάχης· δέν στρέφει τήν προσοχή του μόνο στά ἐξαιρετικά συμβάντα. Ἐπιχειρεῖ νά ἐξηγήσει γιατί ἡ συγκεκριμένη μάχη ἔγινε στό δεδομένο χῶρο, γιατί εἶχε τήν ἐξέλιξη πού γνωρίζουμε, γιατί νίκησαν οἱ μέν καί ὄχι οἱ δέ.

Ἐπιμένει ιδιαίτερα σέ παρατηρήσεις στρατηγικῆς ὑφῆς: ἡ ἀντίθεση «δυνάμεων ξηρᾶς καί δυνάμεων θαλάσσης» ἀναφέρεται ἐπανειλημμένα καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς ἀφήγησής.³³ Ἀπό τήν μία πλευρά, οἱ Πελοποννήσιοι πού διαθέτουν ἰσχυρό στρατό ξηρᾶς, πολυάριθμο καί καλῶς ἐξοπλισμένο, μποροῦν νά λεηλατοῦν τήν Ἀττική κατά τήν ἀνοιξη, ἐνῶ οἱ Ἀθηναῖοι δέν ἔχουν τή δυνατότητα νά τοὺς ἀπειλήσουν σοβαρά· ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ ἀθηναϊκή θαλασσοκρατορία μπορεῖ νά κινητοποιήσει ἕναν τεράστιο στόλο καί νά τόν στείλει ὅπουδῆποτε παρουσιάζεται κάποια ἀνάγκη. Ὁ φόβος τῶν Σπαρτιατῶν γιά τή θάλασσα ἀντισταθμίζει τήν ἀναποφασιστικότητα τῶν Ἀθηναίων κατά ξηράν. Οἱ δύο διαφορετικές ἀπόψεις τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς πού συγκρούονται μεταξύ τους σ' αὐτόν τό «Μεγάλο Πόλεμο» ἐκφράζονται μέσω δύο ἀντιτιθέμενων πολεμικῶν τεχνικῶν, μέσω δύο διαφορετικῶν μορφῶν βίας πού ἐπιστρατεύουν διαφορετικά μέσα. Ἡ σύγκρουση εἶναι τόσο σημαντική καί καθοδηγεῖται ἀπό ἀνθρώπους μέ τόσο πλήρη ἐπίγνωση τῆς κατάστασης, ὥστε κάθε μιᾶ ἀπό τίς ἀντιμαχόμενες δυνάμεις ἐξαντλεῖ ὅλες τίς δυνατότητες τῆς στρατηγικῆς πού προσιδιάζει στή δική της πολιτικό-κοινωνική δομή. Ἡ θεώρηση τῶν πραγμάτων ὑπ' αὐτήν τήν προοπτική δέν ἐπιτρέπει ν' ἀποδίδεται στήν τύχη ἢ στόν ἥρωισμό τῶν ἀτόμων ἡ ἔκβαση μιᾶς μάχης: τό μεμονωμένο ἱστορικό γεγονός ἐκφράζει κάτι πολύ βαθύτερο καί ὄχι τόσο μοναδικό: ἀποτελεῖ ἕνα ἐπεισόδιο ἀποφασιστικῆς σημασίας τό ὁποῖο ἐντάσσεται σ' ἕνα εὐρύτερο σύνολο καί τό ἐπηρεάζει.

Ἡ στρατηγική παραπέμπει στήν πολιτική καί, ταυτόχρονα, ἐξηγεῖ τήν ἀντίστοιχη τακτική.³⁴ Ἐδῶ ἡ ὑπόθεση τῆς Σφακτηρίας³⁵ εἶναι ἐξαιρετικά ἀποκαλυπτική: οἱ ὀπλίτες τῶν Λακεδαιμονίων, ἀπό ἀδεξιότητα, εἶχαν τήν ἀτυχία νά βρεθοῦν ἀποκλεισμένοι σ' ἕνα μικρό νησάκι τό ὁποῖο πολιορκεῖται ἀπό τόν αὐτοκρατορικό στόλο. Ἡ πολιορκία διαρκεῖ πολύ. Οἱ Σπαρτιάτες δέν ἀντιμετωπίζουν προβλήματα ἐπισιτισμοῦ, παρ' ὅλη τήν ἐπαγρύπνηση τοῦ στόλου, καί μποροῦν νά κρατήσουν τίς θέσεις τους· οἱ δέ Ἀθηναῖοι διστάζουν ν' ἀποβιβάσουν στή Σφακτηρία βαρέως ὅπλισμένο πεζικό, ἐπειδή φοβοῦνται τό ἐνδεχόμενο μιᾶς ἥττας. Ἡ κατάσταση διαιωνίζεται καί αὐτό τό ἐπιμέρους περιστατικό φαίνεται νά ἀπεικονίζει συνοπτικά τόν τρόπο διεξαγωγῆς αὐτοῦ του πολέμου. Οἱ ἀντίπαλοι δέν συγκρούονται ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐδάφους καί καθένας τους θριαμβεύει στό πεδίο πού ἔχει ἐπιλέξει ὁ ἴδιος. Μόνον ἡ ἀλαζονική στάση τοῦ Κλέωνα καί ἡ εὐφυῆς τακτική του Δημοσθένη³⁶ — πού ἔστειλε στή Σφακτηρία ἐλαφρά

όπλισμένο πεζικό ικανό νά άπωθήσει τούς Σπαρτιάτες — έξανάγκασαν τελικά τούς Πελοποννησίους νά συνθηκολογήσουν. Σ' αὐτήν τήν περίπτωση ήττήθηκε ή Σπάρτη, έπειδή ή Αθήνα κατόρθωσε ν' άποδείξει τήν ύπεροχή της, τήν άδιαμφισβήτητη στή θάλασσα, καί κατά ξηράν. Έπίσης, τό γεγονός ότι τελικά οί Πελοποννήσιοι θριαμβεύουν όφείλεται στό γεγονός ότι, χάρη στόν Βρασίδα, έκσυγχρονίζουν τά όπλα τους μετατρέποντάς τα σέ έλαφρότερα καί πιό εύκνητα καί έπιτυγχάνουν νά έξισορροπήσουν — άποκτώντας νέους συμμάχους καί κατασκευάζοντας έντατικά τριήρεις — τή ναυτική δύναμη τών αντίπαλων τους. Κατά τήν πρώτη περίοδο τοῦ πολέμου, ή χερσαία νίκη στή Σφακτηρία είχε μεγάλη σημασία. Όμως ή διήγηση τοῦ Θουκυδίδη άποκαλύπτει ότι όλα προδικάζουν τήν τελική έκβαση τής σύγκρουσης στους Αιγός Ποταμούς. Η σαφήνεια τής άποδεικτικῆς μεθόδου τοῦ ιστορικοῦ είναι άπαράμιλλη: ή έπιλογή τής στρατηγικῆς έξαρτάται άπό τήν πολιτικό-κοινωνική δομή καί άπό τά κίνητρα πού έπενεργούν επί τών λαϊκῶν μαζῶν άναζωογονώντας τίς Πόλεις- Κράτη. Ακόμη καί οί λεπτομέρειες τών μαχῶν συνιστοῦν έκφραση αὐτοῦ του πολιτικοῦ ύπόβαθρου τοῦ πολέμου. Αλλά άναδεικνύεται νικητής όποιος ξέρεи νά ύπερβαίνει αὐτόν τόν προκαθορισμό καί νά άναπροσαρμόζει τήν πολεμική τακτική του: ό Βρασίδης πραγματοποιεῖ αὐτό τό θαῦμα στή Σπάρτη· όμως, όπως θά δοῦμε αργότερα, ή καινοτομία του θά καταλήξει νά άνατρέψει εἰς βάθος τήν κατάσταση: ή Σπάρτη θά έξελιχθεῖ σέ δύναμη μέ τάσεις έπεκτατισμοῦ καί θά προκαλέσει τό μίσος τοῦ περίγυρου, ένα μίσος άνάλογο μ' εκείνο πού είχε προκαλέσει ή Αθήνα.³⁷

Ήδη έχει καταστεῖ σαφῆς ή σημασία τοῦ πολέμου ως παράγοντα άναγκαίου γιά τήν κατανόηση τοῦ γίγνεσθαι. Τό αντικατοπτρίζει έφόσον έκφράζει, στόν τομέα τής συμπεριφορᾶς, στοιχεῖα θεσμικοῦ, πολιτικοῦ καί οικονομικοῦ χαρακτήρα: ό τρόπος διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου άποκαλύπτει έναν αντίστοιχο τρόπο ζωῆς καί έναν τρόπο σκέψης. Έπίσης, άπορρέει άπό τό γίγνεσθαι: ή έκβαση τών στρατιωτικῶν έπιχειρήσεων έξαρτάται τόσο άπό τήν υλική πραγματικότητα, όσο καί άπό τή συμμετοχή τών λαϊκῶν μαζῶν. Αλλά μπορούμε νά ποῦμε καί ότι τό έπιγεννᾷ: οί άνάγκες πού δημιουργεῖ ή στρατηγική καί ή τακτική έν καιρῷ πολέμου είναι δυνατόν ν' αλλάξουν τόν τρόπο κατά τόν όποῖο σκέφτεται ένας λαός καί — όπως, άπό όρισμένες άπόψεις, συνέβη στήν περίπτωση τής Σπάρτης — νά μεταβάλουν τίς πολιτικές καί οικονομικές έπιλογές τους.

Έτσι, είναι εύκολο νά καταλάβουμε γιατί ό Θουκυδίδης προβάλλει πάντοτε τίς καθαρά υλικές πλευρές τοῦ πολέμου καί περιορίζει σέ λογικότερες διαστάσεις τό ρόλο τοῦ ατομικοῦ ήρωισμοῦ. Έπιμένει στή διερεύνηση τών στρατιωτικῶν δυνάμεων αλλά, ταυτόχρονα, καί τών πόρων πού διαθέτουν οί έμπόλεμοι. Άναφερόμενος σ' έναν λόγο τοῦ Περικλῆ πρὸς τήν Έκκλησία τοῦ Δήμου πού τοῦ προσφέρει τήν κατάλληλη εύκαιρία, έπωφελεῖται καί κάνει μιᾶ γενική οικονομική καί στρατιωτική άπογραφή τών δυνάμεων: οί Πελοποννήσιοι είναι άγρότες «διατεθειμένοι νά διακινδυνεύσουν τήν ἴδια τή ζωή τους περισσότερο άπό τήν περιουσία τους», δέν διαθέτουν καθόλου ναυτικές γνώσεις, είναι φτωχοί καί οί

πόροι τους δέν είναι δυνατόν ν' αυξηθούν σέ σύντομο χρονικό διάστημα.³⁸ Καί πάλι, όταν αρχίζουν οί έχθροπραξίες, ό ιστορικός επανέρχεται στά τεράστια έσοδα τής Αθήνας από μέταλλα μετατρέψιμα σέ νόμισμα καί από διάφορες άλλες πλουτοπαραγωγικές πηγές.³⁹ Παρόμοιες παρατηρήσεις αναφερόμενες στό συσχετισμό τών οικονομικών δυνάμεων τών εμπόλεμων απαντώνται πολύ συχνά καθ' όλη τή διάρκεια τής αφήγησης. Έπανερχεται διαρκώς σέ πληροφορίες τέτοιας φύσεως, όταν επιχειρεί νά εξηγήσει τά σφάλματα τακτικής άμφοτέρων τών αντιπάλων: τό γεγονός ότι τό έκστρατευτικό σώμα τών Αθηναίων στή Σικελία παραλύει μετά τίς πρώτες μάχες όφείλεται, αναμφίβολα, στήν «προδοσία» του Αλκιβιάδη, στήν αναβλητικότητα του Νικία, στήν αλαζονική πεποίθηση τών συμμετεχόντων σ' αυτό ότι θά νικούσαν, χωρίς νά συναντήσουν αντίσταση, μόλις αποβιβαζόντουσαν στό νησί. Αλλά όφείλεται, επίσης, καί στήν ανεπάρκεια τής οικονομικής ένίσχυσης πού είχαν ύποσχεθει οί Λεόντιοι αποτέλεσμα τής όποίας είναι ή αδυναμία του στρατού νά λύσει τά προβλήματα ανεφοδιασμού κατά τρόπον ικανοποιητικό, καθώς βρίσκεται απομακρυσμένος από τή βάση του. Ακόμη καί στήν πολιορκία τών Συρακουσών ή δυσπραγία τών Αθηναίων πού παρέχει στους πολιορκούμενους τή δυνατότητα νά προβάλλουν αποτελεσματική αντίσταση όφείλεται, σέ μεγάλο βαθμό, στήν ανεπάρκεια τών έφοδίων.⁴⁰ Η έκβαση τών συγκρούσεων καθορίζεται άμεσα από τό επίπεδό της ύλικής ύποδομής· τό ήθικό τών εμπόλεμων, έμμέσως βέβαια, επηρεάζεται εξίσου. Μακριά από τήν πατρίδα, καθηλωμένοι εξαιτίας μιās πολιορκίας πού νόμιζαν ότι θά καταλήξει σ' έναν εύκολο θρίαμβο, οί Αθηναίοι τρέπονται σέ φυγή τόσο άτακτη, ώστε νά προδικάζει τήν επερχόμενη όριστική ήττα τους.⁴¹

Αλλά ό Θουκυδίδης δέν άρκεϊται σ' αυτήν τήν παράμετρο τής δράσης: ή στρατιωτική ιστορία αναπτύσσεται παράλληλα μέ μιάν ιστορία τής διπλωματίας. Έστω καί άν δέν ύφίσταται αναγνωρισμένο διεθνές δίκαιο, οί Πόλεις-Κράτη είναι ύποχρεωμένες νά δικαιολογούν τίς αποφάσεις καί τίς ενέργειές τους: οί διπλωματικές σχέσεις παίζουν σημαντικό ρόλο. Αν ή ανθρώπινη φύση άποκαλύπτει τήν ουσία της, ως πράξη, διά του πολέμου, έκφράζει τήν ίδια ουσία, ως λόγο διά του ιδιώματος τής διπλωματίας. Μέσω τής διπλωματίας έκφράζονται ή βία, τά πάθη καί τά συμφέροντα· αλλά όλα αυτά προσλαμβάνουν μία λογική μορφή καί έξωραϊζονται μέ επιχειρήματα, μέ αναφορές στή δικαιοσύνη. Βέβαια, πίσω από τήν κόσμια έκφραση διαφαίνεται ό πολιτικός πραγματισμός σέ όλη του τήν ωμότητα. Οί Αθηναίοι γνωρίζουν ότι ό πόλεμος είναι αναπόφευκτος· ή επεκτατική τους πολιτική τούς οδηγεί στήν ύποστήριξη τής Κέρκυρας, τήν πολιορκία τής Ποτίδαιας καί τόν αποκλεισμό τών μεγαρικών προϊόντων από τίς άγορές της Αττικής. Ακόμη καί όταν ή κατάσταση γίνεται άπελπιστική γιά τούς Αθηναίους, οί λόγοι πού έκφωνούν οί πρέσβεις τους στή Σπάρτη μάλλον αναπτύσσουν επιχειρήματα τά όποια ύποστηρίζουν φιλοσοφικά τήν επιθετική αθηναϊκή πολιτική, παρά προτείνουν διαπραγματεύσεις οί όποιες θά έξομάλυναν τίς δυσχέρειες καί θ' απομάκρυναν τά αίτια τών διαφορών.⁴² Μπορεί βέβαια νά διερωτηθει κανείς άν οί λόγοι έκφωνήθηκαν πράγματι από τους Αθηναίους

πρέσβεις, ἐπειδὴ μπορεῖ νά πρόκειται περί δημιουργημάτων τοῦ συγγραφέα πού χρησιμεύουν ὥστε νά καταστεῖ ἐκδηλὴ ἡ δομὴ τῆς πολιτικῆς τοῦ ἐπεκτατισμοῦ. Γιά μᾶς τὸ ἐρώτημα δέν ἔχει μεγάλη σημασία: τελικά, εἶναι ἀδιάφορο ἂν οἱ Ἀθηναῖοι μίλησαν κατὰ τέτοιον τρόπο ἢ ὁ Θουκυδίδης τοὺς ἀπέδωσε αὐτοὺς τοὺς λόγους. Ἄν θέλουμε νά κατανοήσουμε τὴ σύγκρουση καὶ τὴν ἐξέλιξή της ὀφείλουμε νά μάθουμε πῶς ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους στηρίζει τοὺς στόχους τοὺς διὰ τοῦ «λόγου» καὶ πῶς ἐκτιμᾷ ὁ ἴδιος τίς πράξεις του. Οἱ τοποθετήσεις τῶν ἀγορητῶν, πραγματικές ἢ ἐπινοημένες ἀπὸ τὸ συγγραφέα, ὅπωςδήποτε καθιστοῦν δυνατὴ τὴν πληρέστερη κατανόηση τοῦ γίγνεσθαι.

Ἀκόμη πιὸ ἀποκαλυπτικός εἶναι ὁ διάλογος μεταξύ Ἀθηνῶν καὶ Μηλίων. Χρησιμοποιώντας ἓνα θαυμάσιο λογοτεχνικὸ τέχνασμα ὁ ἱστορικός, ἀντὶ νά ἀντιπαραθέσει δύο ὁλοκληρωμένες ἐκθέσεις τῶν ἀντίθετων ἀπόψεων, δίνει τὸ λόγο διαδοχικά στοὺς ὁμιλητὲς κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐπιχειρημάτων τους, δημιουργώντας ἓνα διάλογο μέ θέμα τὴν τύχη τῆς Μήλου καὶ τῶν κατοίκων της. Ὁ διάλογος ἐξελίσσεται σέ μία λεκτικὴ μονομαχία ὅπου ὅλοι ἀποκαλύπτονται ἐκδηλώνοντας φανερά τὰ συμφέροντα καὶ τίς ἐπιθυμίες τους. Καθίσταται προφανὴς ἡ πολιτικὴ τῆς Ἀθήνας ἀλλὰ καὶ ἡ πολιτικὴ τῶν μικρῶν πόλεων οἱ ὁποῖες προσπαθοῦν ν' ἀποφύγουν τὴν ὑποδούλωση καὶ τὸν πόλεμο. Μήπως, στήν περίπτωση αὐτή, δέν πρόκειται ὄντως γιὰ διαπραγματεύσεις; Μήπως πρόκειται γιὰ ἐμπαιγμό; Σέ ποιά ἰσότητα στηρίζεται μιὰ τέτοια συζήτηση; Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἔχουν ἔρθει γιὰ νά ἐπιβάλουν τὴ θέλησή τους καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Μήλου δέν ἔχουν καμιά ἀμφιβολία ἐπ' αὐτοῦ: «Τελικά, ὅπως δείχνουν τὰ πράγματα, τὸ ἀποτέλεσμα τούτων τῶν συνομιλιῶν θὰ εἶναι ὁ πόλεμος ἂν, ὑποστηρίζοντας τὸ δίκιο μας, ἀρνηθοῦμε νά ὑποχωρήσουμε, καὶ ἡ ὑποδούλωση ἂν σᾶς ἀφήσουμε νά μᾶς πείσετε».⁴³ Οἱ Ἀθηναῖοι βέβαια δέν μιλοῦν τὴ γλῶσσα τῆς δικαιοσύνης καὶ ὑπεκφεύγουν λέγοντας ὅτι «τέτοιες ἀτελείωτες συζητήσεις δέν προκαλοῦν τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἀμοιβαία δυσπιστία».⁴⁴ Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Μήλου ὑποχρεώνονται νά υἱοθετήσουν ἀνάλογη στάση καὶ, ὄντας οἱ πιὸ ἀδύνατοι, ἀναγκάζονται νά προσφύγουν σέ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τοῦ «κοινοῦ συμφέροντος» τὰ ὁποῖα, ἐκ τῶν πραγμάτων, δέν ἔχουν καμιά πειστικότητα. Καὶ ἐδῶ μᾶλλον δέν πρόκειται γιὰ ὁμιλίες πού ἔγιναν πράγματι, ἀλλὰ γιὰ ἐξήγηση — διὰ τοῦ λόγου — μιᾶς στάσης ἐπιβεβλημένης ἀπὸ ἀνέκκλητη ἀναγκαιότητα: οἱ Ἀθηναῖοι εἶναι οἱ ἰσχυρότεροι καὶ, προκειμένου νά διατηρήσουν τὴ δύναμή τους, ὀφείλουν νά ἐπεκτείνουν διαρκῶς τὴν αὐτοκρατορία τους καὶ νά ἐμπνέουν τὸ φόβο. Θέτουν ἓνα δίλημμα, ἀλλὰ ἡ δυνατότητα ἐπιλογῆς εἶναι πλασματικὴ: οἱ ἐναλλακτικὲς λύσεις εἶναι ἡ ὑποτελεία ἢ θάνατος.

Ὡστε οἱ διπλωματικές διαπραγματεύσεις ἀποπνέουν συνεπέστατο πολιτικὸ πραγματισμό. Οἱ Σπαρτιάτες, στίς ἀρχές του πολέμου, φαίνονται νά διατηροῦν μιὰ «ἠθικότερη» ἄποψη περί διεθνoῦς δικαίου· γρήγορα ὑποχρεώνονται νά τὴν ἐγκαταλείψουν καὶ νά προβάλουν τὰ ἰδιαίτερα συμφέροντά τους στηρίζοντάς τα στὰ κατάλληλα ἐπιχειρήματα. Ὁ ἴδιος ὁ Διόδωτος, ὁ ὁποῖος ἀντιτίθεται στὸν Κλέωνα ὑπερασπιζόμενος τὴ ζωὴ τῶν ἐξεγερεθέντων κατοίκων τῆς Μυτιλήνης

ἐμφανίζεται ὡς ὁ κατ' ἐξοχήν ἐκφραστής τῆς ἀμεροληψίας, καί δέν τολμᾷ νά ἐπικαλεσθεῖ τή δικαιοσύνη οὔτε νά ζητήσῃ ἐπιείκεια· στηρίζει τήν ἐπιχειρηματολογία του στό συμφέρον: «Ἐστω ὅτι σᾶς ὑποδεικνύω κάποιους μεταξύ τούτων ἐδῶ ὡς τέρατα «ἀδικίας», αὐτό δέν θά ἦταν ἐπιχείρημα ἰκανό νά προκαλέσῃ τήν καταδίκη τους ἀπό μᾶς σέ θάνατο, ἐκτός καί ἂν τό «συμφέρον» μᾶς ὑπαγόρευε μιά τέτοια ἀπόφαση· τό ὅτι ἔχουν τό «δικαίωμα» νά κριθοῦν μέ ἐπιείκεια δέν θά μ' ἔκανε ν' ἀποφασίσω πῶς ἔχουν τό «δικαίωμα» νά πάρουν χάρη, ἐκτός καί ἂν αὐτό θά ἦταν καί δικό μας συμφέρον».⁴⁵ Ἡ διατύπωση ἀφήνει νά διαφανεῖ σαφέστατα τό σκεπτικό του ὁμιλητῆ: βέβαια ὑπάρχει δίκαιο καί δικαίωμα, εἶναι ὁμως παράλογη ἡ ἀναφορά τους σ' αὐτήν τήν περίπτωση· ὁ πόλεμος εὐρίσκεται πρό τῶν πυλῶν καί ἐκεῖνο πού προέχει εἶναι ἡ σωτηρία τῆς Πόλης-Κράτους, ὅσο ἀνήθικες καί ἂν φαίνονται οἱ συνέπειες τῶν πράξεων πού ἀποσκοποῦν σ' αὐτή τή σωτηρία. Οἱ διαπραγματεύσεις μεταξύ Πόλεων-Κρατῶν δέν ἀντικατοπτρίζουν τήν καλή ἢ τήν κακή θέληση τῶν λαῶν ἢ τῶν κυβερνώντων, δέν κρίνονται ἀπό τήν ἄποψη τοῦ «δικαίου»· ἀπλῶς ἐκφράζουν, μέ τό δικό τους τρόπο, ἐκεῖνο πού, ὅπως προαναφέραμε, ἐκφράζει καί ὁ πόλεμος: μία πολιτική καί ἀνθρώπινη ἀναγκαιότητα ἐξωθεῖ τά κράτη καί τά ἄτομα νά ἐπιβάλουν τήν κυριαρχία τους διά τῆς βίας.

Στήν *Ἱστορία τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου* μνημονεύονται καί ἄλλες ἀγορεύσεις: πρόκειται γιά λόγους τούς ὁποίους ἀπευθύνουν οἱ μέν ἄρχοντες στούς πολίτες τους, οἱ δέ στρατιωτικοί ἡγέτες στούς στρατιῶτες τους. Τό περιεχόμενό τους, εἴτε εἶναι παραινετικό εἴτε κοινοποιεῖ ἀποφάσεις, διευκολύνει ἐπίσης τήν κατανόηση τῆς ἐξέλιξης τῶν γεγονότων καί παρέχει χρήσιμες πληροφορίες. Ἦδη στό πρῶτο βιβλίο ὁ Θουκυδίδης ἀνακοινώνει τή μέθοδο πού ἀκολουθεῖ προκειμένου ν' ἀποδώσῃ τήν οὐσία αὐτῶν τῶν ἀγορεύσεων: «Ἐκθέτω ἐκεῖνο πού, κατά τή γνώμη μου, θά ἔπρεπε νά εἶπαν οἱ ἀγορητές, ἐκεῖνο πού θά ἔπρεπε νά εἶναι κατάλληλο γιά τήν περίσταση, παραμένοντας, ὅσον ἀφορᾷ τό γενικό νόημα, κατά τό δυνατόν πλησιέστερα στά ὅσα πράγματι εἰπώθηκαν».⁴⁶ Ἡ θέση του εἶναι σαφής: οἱ ἀγορεύσεις κατά τή διάρκεια συσκέψεων καί οἱ διαβουλεύσεις μεταξύ πρεσβευτῶν εἶναι ἓνα μέσο ἐκθεσης τῶν αἰτίων πού ὁδηγοῦν στή λήψη κάποιας ἀπόφασης. Ἀποκαλύπτουν λοιπόν μιά ἀληθινή φιλοσοφία τῆς ἱστορικῆς πράξης καθιστώντας γνωστά στόν ἀναγνώστη τά αἷτια καί τά συναισθήματα τά ὁποῖα ἐξωθοῦν τούς ἀνθρώπους σέ δράση. Αὐτά τά περιεχόμενα παρουσιάζουν μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ἀπό τίς ἴδιες τίς διπλωματικές διαπραγματεύσεις, ἐφόσον παρακολουθοῦμε ἐκ τοῦ πλησίον τή διαδικασία διεξαγωγῆς διαβουλεύσεων κατά τίς ὁποῖες συγκρούονται ἀπόψεις ἀνθρώπων πού ἐκπροσωποῦν τά συμφέροντα τῆς ἰδίας Πόλης-Κράτους. Ὁ Κλέων, ὁ Διόδωτος, ὁ Ἀλκιβιάδης καί ὁ Νικίας, ἐκπρόσωποι τῆς Ἀθήνας, ὁ Ἀρχίδαμος καί ὁ Σθενελαΐδης, ἐκπρόσωπος τῆς Σπάρτης, ὁ Ἑρμοκράτης καί ὁ Ἀθηναγόρας, ἐκπρόσωποι τῶν Συρακουσῶν, ἀποτελοῦν ἐνσάρκωση ἀπόψεων ἀλληλοσυγκρουόμενων στό ἐσωτερικό κάθε μιᾶς ἀπό τίς Πόλεις-Κράτη τους. Πολύ συχνά, κατά τή διάρκεια τέτοιων πολιτικῶν διενέξεων, οἱ ἀποκαλυπτικές ἀντιπαράθεσεις δημιουργοῦν

τό ἐρώτημα: ποίος θά ὑπερισχύσει, ὁ ὁπαδός τῶν ἀκραίων λύσεων ἢ ὁ μετριοπαθής, πού ἐπιθυμεῖ τόν περιορισμό τῶν ὀλέθριων συνεπειῶν τῆς βίας; Θά πρέπει νά φαντασθοῦμε πλῆθος πολιτῶν οἱ ὅποιοι παρακολουθοῦν αὐτά τὰ ἄτομα νά ἀναπτύσσουν τίς ἀπόψεις τους· θά πρέπει, ἐπίσης, νά ἔχουμε κατά νοῦ ὅτι οἱ ἡγέτες πού προσπαθοῦν νά στηρίξουν τίς θέσεις τους μέ ἰσχυρά ἐπιχειρήματα δέν ἐκφράζουν μόνον τίς δικές τους ιδέες ἀλλά καί τίς ιδέες μέρους τοῦ πληθυσμοῦ, τίς ιδέες ὅσων τούς περιέβαλλαν μέ τήν ἐμπιστοσύνη τους καί τούς ἀνέθεσαν τά ὑψηλά καθήκοντά τους. Διά τοῦ στόματος τῶν ἡγετῶν βρίσκεται στό προσκήνιο ὁ ἀγωνιζόμενος λαός — ὁ ὅποιος — ιδιαίτερα στήν περίπτωση τῆς Ἀθήνας — διαθέτει ὀξεία ἀντίληψη τῆς πολιτικῆς πραγματικότητας καί συνεισφέρει στόν ἀγῶνα ὅλη του τήν ἐνεργητικότητα γιά νά θριαμβεύσει ἡ Πόλη-Κράτος.

Ὁ Θουκυδίδης ποτέ δέν παραγνωρίζει αὐτόν τόν παράγοντα, τή συλλογικότητα πού ἐνυπάρχει στό ἱστορικό γεγονός. Σπανιότατα διαχωρίζει τούς κυβερνῶντες ἀπό τους κυβερνώμενους, κατ' ἀντίθεση πρὸς τόν Ἡρόδοτο ὁ ὅποιος ἐπικεντρώνει τήν προσοχή του σέ ἄτομα. Περιγράφει μέ ἐκπληκτική ὀξυδέρκεια τίς διαθέσεις τῶν πολιτῶν, ὑποδεικνύοντας τή βαρύτητα τῆς «κοινῆς γνώμης» ὅσον ἀφορᾷ τήν ἐξέλιξη τῆς ἱστορικῆς δράσης. Μετά τήν ἥττα στήν Ἀμφίπολη καί τό θάνατο τῶν δύο γενναιότερων στρατηγῶν, τοῦ Βρασίδα καί τοῦ Κλέωνα — πού σκοτώθηκαν στήν ἴδια μάχη —, τόσο οἱ Σπαρτιάτες ὅσο καί οἱ Ἀθηναῖοι ἐπιθυμοῦν τήν εἰρήνη. Οἱ πρῶτοι ἔχουν ἀρχίσει νά ἐπικρατοῦν μετά ἀπό σειρά ἄτυχων ἐπιχειρήσεων ἀλλά ἐπειδὴ οἱ καθηλωμένοι στή Σφακτηρία ὀπλίτες τους κινδυνεύουν ἄμεσα νά θανατωθοῦν, προτιμοῦν νά γίνει μία ἐκεχειρία ὥστε νά καταστεῖ δυνατή ἡ ἐπιστροφή τῶν αἰχμαλώτων στρατιωτῶν τους: «ἡ Σπάρτη ἐκδήλωσε ζωντανό ἐνδιαφέρον γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν αἰχμαλώτων πού βρισκόντουσαν στό νησί. Μεταξύ αὐτῶν ὑπῆρχαν Σπαρτιάτες τῆς καλύτερης τάξης, μέλη τῶν ἰσχυρότερων οἰκογενειῶν».⁴⁷ Ὅσον ἀφορᾷ τούς Ἀθηναίους, μετά τό Δήλιον καί τήν Ἀμφίπολη «δέν διέθεταν πλέον τήν ἀκλόνητη ἐμπιστοσύνη στίς δυνάμεις τους πού παλαιότερα τούς ἔκανε ν' ἀρνοῦνται ὅποιαδήποτε συμβιβαστική λύση, ἐπειδὴ νόμιζαν ὅτι οἱ ἐπιτυχίες τοῦ παρόντος θά διασφάλιζαν καί τή μετέπειτα ὑπεροχή τους».⁴⁸ Ἡ κοινὴ γνώμη εἶχε ἀποφασίσει ὑπὲρ τοῦ πολέμου· αὐτὴ ἡ ἴδια ἐπιθυμεῖ τώρα τήν εἰρήνη. Τίς ἀντιδράσεις καί τίς ἐπιθυμίες τῆς εἶναι ὑποχρεωμένοι νά ἀκολουθοῦν οἱ πολιτικοὶ ἡγέτες καί τῶν δύο παρατάξεων. Ἦδη, οἱ ἀποφάσεις γιά τήν ἐσωτερικὴ καί ἐξωτερικὴ πολιτικὴ διαμορφώνονται σέ διαβουλεύσεις μέ συμμετοχὴ ὅλων τῶν πολιτῶν ἢ τῶν ἐπιλεχθέντων ἐκπροσώπων τους καί ὄχι, ὅπως συνέβαινε παλαιότερα, κατὰ τήν κρίση τοῦ ἡγεμόνα ὁ ὅποιος ἀπλῶς ἄκουγε τὴ γνώμη μερικῶν οἰκείων του, ὅταν, παραδείγματος χάριν, ὁ Δαρεῖος συμβουλευόταν τήν Ἀττοσα, ὁ Ξερξῆς τόν Ἀρταβάνη καί τόν Μαρόνιο.

Στό ἔργο τοῦ Θουκυδίδη, ὅπως ὑποδεικνύει ἡ J. De Romilly,⁴⁹ οἱ πολιτικοὶ ἡγέτες ἐνέχουν θέση συμβόλων. Ἐκτός του ὅτι ἐκπροσωποῦν κάτι πού ὑπερβαίνει τήν ἀτομικότητά τους, ἐκτός τοῦ ὅτι ἐνσαρκώνουν μέ συγκεκριμένο τρόπο τή

θέληση ενός λαού ἢ μιᾶς κοινωνικῆς τάξης, εἶναι ἐπιπλέον οἱ ἐκφραστὲς τοῦ σταδίου τὸ ὁποῖο διανύει ἡ ἐξέλιξη τῆς Πόλης-Κράτους. Ἡ Ἀθήνα, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, ἔχει τούς ἡγέτες πού τῆς ἀρμόζουν: ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν Περικλῆ στὸν Κλέωνα καὶ ἀπὸ τὸν Κλέωνα στὸν Ἀλκιβιάδη δὲν γίνεται τυχαία. Ἐκφράζει τὴν πολιτικὴ ἀναγκαιότητα ἡ ὁποία ἐξωθεῖ τὴν Πόλη- Κράτος σὲ ἀναπόφευκτες διαδοχικὲς μεταμορφώσεις. Ὁ Περικλῆς ἀντιπροσωπεύει μιὰ δημοκρατία ἰσορροπημένη, σίγουρη γιὰ τὴ δύναμή της, πεφωτισμένη καί, ταυτόχρονα, στηριζόμενη σὲ μιὰ ἀξιοσημείωτη οἰκονομικὴ εὐρωστία· ἀντιπροσωπεύει ἐπίσης, παρὰ τὰ φαινόμενα, τὴν πολιτικὴ σύνεση πού ἀποφασίζει νὰ ἐμπλακεῖ σὲ πόλεμο μόνον ἐπειδὴ αὐτὸς εἶναι ἀναπότρεπτος καὶ ἀποτελεῖ ἀναγκαίᾳ προϋπόθεση γιὰ τὴ διατήρηση τῆς θαλασσοκρατορίας· ἐπιπλέον, σύμφωνα μὲ τὴν εὐστοχὴ διατύπωση τοῦ Thibaudet, ἐκφράζει «τὴν ἀρμονικὴ σχέση μεταξύ δημοκρατίας καὶ διάνοιας».⁵⁰ Ἀντιθέτως, ὁ Κλέων — κατὰ τὸν Θουκυδίδη, τουλάχιστον, ὁ ὁποῖος τὸν κατακρίνει διαρκῶς καὶ παρέχει μιὰ εἰκόνα τοῦ πού μᾶλλον τὸν ἀδικεῖ —, ἐκπροσωπεῖ τὸ δεύτερο στάδιο τοῦ ἐπεκτατισμοῦ, ὅταν ἀπὸ κατακτητικὸς γίνεται ἐπιθετικὸς, ὅταν ἡ σύνεση μετατρέπεται σὲ δολιότητα καὶ ἡ σταθερότητα σὲ βία. Κατ' αὐτὴν τὴν περίοδο χάνεται κάθε μετριοπάθεια: ὅπως ἔχει διαμορφωθεῖ ἡ κατάσταση μόνον ἡ ἀνελέγητη σκληρότητα μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει στὴ νίκη. Τὰ συμβάντα στὴ Μυτιλήνη συμβολίζουν ὅλη τὴν ὠμότητα ἐνός τέτοιου πραγματισμοῦ πού δὲν ὑποχωρεῖ μπροστὰ σὲ τίποτα, οὔτε τὸν φοβίζει τὸ ἐνδεχόμενο νὰ δημιουργήσει ἐχθροὺς παντοῦ. Ὁ Κλέων «ἀντιπαρατίθεται πρὸς τὸν Περικλῆ, ὅπως ὁ θυμὸς ἀντιπαρατίθεται πρὸς τὸν νοῦν».⁵¹ Τέλος, ὁ Ἀλκιβιάδης ἐκφράζει ἐπ' αὐτὰ τὸ τελευταῖο στάδιο, τὸ στάδιο πού καταλήγει στὴν ἥττα: τῶρα πλέον ἡ πράξη δὲν καθοδηγεῖται ἀπὸ τὴ βιαιότητα ἀλλ' ἀπὸ τὸν τυχοδιωκτισμό. Ἡ συμβουλή τοῦ Περικλῆ, νὰ μὴν ἐπιχειρηθεῖ ἐπέκταση τῆς ἐπικράτειας κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, παραγνωρίζεται.⁵² παρὰ τίς ἐπανειλημμένες ἐκκλήσεις τοῦ ἐνάρετου Νικία, ἡ φρόνηση δὲν ἐπικρατεῖ καὶ ἡ ἐκστρατεία στὴ Σικελία ἀποφασίζεται καί, ἐπιπλέον, χάνεται ἡ ἐσωτερικὴ συνοχή, ἡ καταστροφή τῆς Πόλης-Κράτους ὀλοκληρώνεται: οἱ διαμάχες μεταξύ τῶν φατριῶν πού ὑπέβρεσκον ἀπὸ καιρὸ ἀναζωπυρώνονται καὶ ἐκδηλώνονται ἀνοικτά. Ὁ Ἀλκιβιάδης ἀποχωρεῖ ἐπικεφαλῆς τοῦ στόλου παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπίκειται κατὰ δίκη του γιὰ ἱεροσυλία· ἀποφασίζεται νὰ τὸν συνοδεύσει ὁ Νικίας, ὁ ὁποῖος δὲν διαθέτει τὴν πυγμὴ πού χρειάζεται μιὰ τέτοια ἐπιχείρηση, τῆς ὁποίας τὴν ἐπιτυχία θὰ μπορούσαν νὰ ἐξασφαλίσουν μόνον ἡ τόλμη καὶ ἡ ἀποφασιστικότητα. Τὰ πάντα κατατείνουν πρὸς τὴ στρατιωτικὴ συντριβὴ τῶν Ἀθηναίων, τὴν κατάλυση τῆς δημοκρατίας της καί, τελικά, πρὸς τὴν ἀποδιοργάνωση καὶ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Πόλης-Κράτους.

Μποροῦμε νὰ δοῦμε ὅτι παρατηρεῖται — ἀλλὰ κατὰ τρόπο λιγότερο ἐκδηλοῦ — ἀντίστοιχη ἐξέλιξη καὶ στὴν Σπάρτη. Ὁ Ἀρχίδαμος καὶ ὁ Σθενελαΐδης, ὑποστηρίζοντας ὁ ἓνας τὴν εἰρήνην καὶ ὁ ἄλλος τὸν πόλεμο, εἶναι οἱ ἐκφραστὲς τῶν δύο ἀκραίων θέσεων στὴν ἀρχὴ τῆς σύγκρουσης· ἡ προσωπικότητα τοῦ Βρασίδα ὀριοθετεῖ τὸ ἐπόμενο στάδιο κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποῖου οἱ Σπαρτιάτες,

έχοντας πλέον υπερβεί την αντίθεση των προηγούμενων τοποθετήσεων, μεταφέρουν τόν πόλεμο στά αθηναϊκά έδάφη ακολουθώντας νέα στρατηγική. Καί στην περίπτωση της Σπάρτης, στά εξέχοντα άτομα συμπυκνώνεται ή προσωπικότητα της Πόλης-Κράτους καί διά του στόματός τους εκφράζεται ή δική της βούληση. Σύμβολο της Πόλης-Κράτους, ό ήγέτης ένσαρκώνει τή νοοτροπία της οποίας μετέχουν όλοι οί πολίτες της καί φαίνεται νά είναι ή συνείδηση ή τό Πνεύμα της πατρίδας του. Συνεπώς, ό ιστορικός παραθέτοντας ή ανασυνθέτοντας τούς λόγους τέτοιων προσώπων αποδίδει τήν κίνηση της ιστορίας στόν τόμέα του λόγου. "Υπ' αυτήν τήν έννοια τό έργο του Θουκυδίδη είναι όντως «ή διαισγή καί σαφής έννοια του Πελοποννησιακού πολέμου, ό όποιος άνήκει πλέον στό παρελθόν». ⁵³

Η άνάγνωση της Ιστορίας του Πελοποννησιακού Πολέμου είναι άληθινά ένα φιλοσοφικό μάθημα τό όποιο καθιστά δυνατή τήν κατανόηση των εύρύτατων άρχων πού διέπουν τήν ανθρώπινη φύση. Ο Θουκυδίδης υπενθυμίζει άνελλιπώς αυτό τό κοινό υπόβαθρο χάρη στό όποιο τό πεπρωμένο όλων των ανθρώπων είναι ένιαίο· διατυπώσεις όπως «ό άνθρωπος, εκ φύσεως...» «οί άνθρωποι, όπως συμβαίνει συνήθως...» ⁵⁴ άπαντώνται συχνά στό έργο του. Η ανθρώπινη φύση είναι μία καί τά χαρακτηριστικά της άναγνωρίσιμα.

Ποιές λοιπόν είναι εκείνες οί ψυχικές δομές οί όποιες αίτιολογούν τήν ανθρώπινη συμπεριφορά καί, πίο συγκεκριμένα, εξηγούν τήν άέναη επανάληψη των πολέμων; Είναι οί δομές πού διακρίνονται σαφέστατα στην άγόρευση των αθηναίων πρέσβων στη Σπάρτη, άμέσως μετά τήν παραβίαση των Τριακονταετών Σπονδών: «κατόπιν, ή άσκησή της [έξουσίας επί της επικράτειάς μας] καί μόνον μάς υποχρέωνε νά τήν φέρουμε στό σημείο στό όποιο έχει φθάσει τώρα: άρχικά από φόβο, έν συνέχεια καί από αίσθημα τιμής, άργότερα από συμφέρον». ⁵⁵ Αύτά φαίνεται ότι είναι πράγματι τά κίνητρα τά όποια καθοδηγούν τούς λαούς καί τά άτομα. Άπαντώνται διαρκώς: τά ίδια αίτια παρότρυναν τούς Σπαρτιάτες νά διασφαλίσουν τήν ήγεμονία τους στην Πελοπόννησο· οί δέ πολιτικές πράξεις δέν είναι κατανοητές άν δέν άναχθούν σέ τέτοια θεμελιώδη κίνητρα. Πρόκειται σαφώς για πάθη μέ τήν εύρύτερη έννοια του όρου — έφόσον, κατά κάποιον τρόπο, επιβάλλονται έξωθεν καί σαφώς άλληλοεξαρτώνται μεταξύ τους, πράγμα πού άξίζει νά εξετασθεί πίο αναλυτικά.

Φόβο προκαλεί ή πιθανότητα ύποδούλωσης, ή πιθανότητα άπώλειας της τόσο πολύτιμης άυτονομίας των Πόλεων-Κρατών έν όνόματι της οποίας όργανώθηκε ή ήρωική αντίσταση κατά της περσικής εισβολής. Συνάπτοντας τή συμμαχία της Δήλου, οί Αθηναίοι άποσκοπούν νά παρεμποδίσουν τήν ένδεχόμενη έπιστροφή των Βαρβάρων δέν μπορούν νά ξεχάσουν τό φόβο πού τούς διακατείχε μεταξύ 490 καί 480. Αύτός είναι ό λόγος για τόν όποιο δέχονται ν' αναλάβουν τή διοίκηση των στόλων των Πόλεων-Κρατών του Αιγαίου καί επιβάλλουν τούς φόρους τούς άναγκαίους για τή συντήρησή τους· αυτή είναι ή αίτία της προοδευτικής ένίσχυσης της ναυτικής δύναμης του Αιγαίου καί της δημιουργίας σταδιακά ένισχυόμενων δεσμών μεταξύ της κυρίαρχης Πόλης-Κράτους καί των

συμμάχων της. Γνωρίζουμε τήν αντικειμενική αξία τέτοιων επιχειρημάτων και είναι βέβαιο ότι ήχουν ως απολογητικά. Παρ' όλα αυτά, μήπως πρέπει να αναγνωρίσουμε σ' ένα λαό — του οποίου ή πατρίδα καταστράφηκε κάποτε ολοκληρωτικά — τό νόμιμο δικαίωμα να προσπαθήσει παντοιοτρόπως να επιτύχει τή σύναψη μιᾶς ἀμυντικῆς συμμαχίας πού θ' ἀποτρέψει μιᾶ ἀνάλογη μελλοντική συμφορά; Ἐξάλλου, ὁ Θουκυδίδης ἐπικαλεῖται τό φόβο προκειμένου να ἐξηγήσει τήν ἀπότομη σκλήρυνση τῆς στάσης τῶν Σπαρτιατῶν ἔναντι τῶν Ἀθηναίων: «... ἡ ἀληθέστερη αἰτία εἶναι ἡ λιγότερο παραδεδεγμένη: εἶναι, κατά τή γνώμη μου, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι, αὐξάνοντας τή δύναμή τους, προκάλεσαν τό φόβο τῶν Λακεδαιμονίων, ὑποχρεώνοντάς τους κατ' αὐτόν τόν τρόπο ν' ἀρχίσουν τόν πόλεμο». ⁵⁶ Μποροῦμε ἐπίσης να προσθέσουμε ὅτι οἱ Κορίνθιοι ἐμπλέκονται στή διαμάχη, παρεμβαίνοντας ὑπέρ τῶν Πελοποννησίων συμμάχων τους, ἐπειδή φοβούνται μήπως καταστραφεῖ τό ἐμπόριό τους καί ὑποδουλωθεῖ ἡ Πόλη-Κράτος τους: «... μεταξύ ἡμῶν [τῶν συμμάχων τῆς Σπάρτης], ὅπως βλέπετε, ἄλλοι μὲν ἔχουν ὑποδουλωθεῖ, ἄλλοι δέ, καί μάλιστα οἱ δικοί μας σύμμαχοι, «ἀπειλοῦνται» ὅτι θά ἔχουν τήν ἴδια τύχη». ⁵⁷ Στόν ἀρχαιοελληνικό κόσμο, ὅπου ἡ αὐτονομία εἶναι ἡ κατ' ἐξοχήν πολιτική αξία καί ὅταν, ἐπιπλέον, αὐτή ἡ αξία τίθεται συνεχῶς ὑπό ἀμφισβήτηση, εἶναι εὐνόητο ὅτι ὁ φόβος συνιστᾷ κίνητρο πρωταρχικῆς σημασίας.

Σέ ἐντελῶς διαφορετική σφαῖρα μᾶς εἰσάγει τό ἄλλο πάθος: τό αἶσθημα τιμῆς. Πῶς ἐξηγεῖται αὐτός ὁ συγκεχυμένος ὅρος; Σέ ποιές συγκεκριμένες πολιτικές διαστάσεις ἀντιστοιχεῖ; Φυσικά πρόκειται γιά τόν πατριωτισμό πού παραινεῖ τούς λαούς να ἐπιζητοῦν πάντοτε τήν αὐξηση τῶν κτήσεων τῆς πατρίδας τους, τῆς δόξας τοῦ ὀνόματός της καί τῆς ἰσχύος της. Ἀλλά ὁ Θουκυδίδης δέν ἀρκεῖται σέ γενικούς προσδιορισμούς: ἀναφερόμενος σέ κάθε συγκεκριμένο κράτος, ἐπιχειρεῖ να ἀποκαλύψει ποιά ἀκριβῶς εἶναι τά συναισθήματα τά ὅποια ἐξωθοῦν τους πολίτες του να ἐπιδιώκουν τήν αὐξηση τῆς δύναμης, ἢ τήν ὑπεράσπιση τῆς αὐτονομίας τῆς Πόλης-Κράτους. Ἀλλες ἀξίες ἐπικρατοῦν στή Σπάρτη καί ἄλλες καθορίζουν τόν πατριωτισμό τῶν Ἀθηναίων καί, μολονότι ἀμφοτέρω ἀρέσκονται να κυριαρχοῦν, οἱ δύο λαοί ἀποβλέπουν σέ διαφορετικῆς ὕψης «πολιτικό γόητρο». Πάντως, ὅσες παραλλαγές κι ἂν δεχθοῦμε ὅτι ὑπάρχουν, φαίνεται ὅτι ἡ θέληση γιά κυριαρχία εἶναι ἓνα πρωτεῦον κίνητρο τῆς ἱστορικῆς πράξης.

Ἡ Πόλη-Κράτος τοῦ Θεμιστοκλῆ θέλει να διασφαλισθεῖ φοβούμενη τό ἐνδεχόμενο μιᾶς βαρβαρικῆς ἐπίθεσης· ὀφείλει ὅμως να τό ἐπιτύχει αὐτό — ὅπως ἐπιβάλλει τό παρελθόν της καί ἡ τωρινή δύναμή της — διατηρώντας τή θέση της στοὺς κόλπους τῆς Συμμαχίας κυρίαρχη. Εἶναι σημαντικό να μὴν δεχθεῖ να κάνει καμία ὑποχώρηση: οἱ νίκες τοῦ παρελθόντος, ἢ ὑποδειγματική στάση τους κατά τούς Μηδικούς Πολέμους, ὑποχρεώνουν τούς Ἀθηναίους να σταθοῦν στοῦ ὕψους τοῦ καθήκοντος πού τούς ἀνέθεσε ἡ ἱστορία. Μὲ ἄλλα λόγια, οἱ δύο ἀνταγωνίστριες Πόλεις-Κράτη θεωροῦν τόν ἑαυτό τους ἐπιφορτισμένο να ἐπιτελέσει κάποια ἀποστολή καί συγκεντρώνουν ὅλες τίς δυνάμεις τους προκειμένου να

τήν φέρουν εις πέρας. Τό γεγονός ὅτι μία τέτοια ἀποστολή ἀπαιτεῖ τήν προσφυγή σέ βιαιοπραγίες, τήν προβολή ἀπαιτήσεων πού τείνουν νά γίνουν ἀπάνθρωπες, δέν τούς ἀπασχολεῖ ἰδιαίτερα. Πρόκειται γιά ἕνα δράμα τοῦ ὁποίου οἱ πρωταγωνιστές ὀφείλουν νά ἐκπληρώσουν τό καθήκον τους μέχρι τέλους. Ὡστε αὐτό τό «πάθος» τῆς τιμῆς παραπέμπει σέ μιά βαθύτατη ἱστορική συνείδηση. Ἦδη ἀπό τήν ἀρχή τῆς σύγκρουσης, ὁ Περικλῆς καί ὁ Σθενελαΐδης ἐπικαλοῦνται τό παρελθόν, ὁ καθένας τῆς δικῆς του Πόλης-Κράτους, προκειμένου νά ὑποδουλίσουν τά πνεύματα: οἱ ἀναφορές στό παρελθόν δέν εἶναι ἀπλῶς κοινοτοπίες τῶν πολιτικῶν λόγων ἢ μέσο πρόκλησης φτηνοῦ ἐνθουσιασμοῦ. Τό θέμα ἔχει ζωτική σημασία: ὁποῖος δέν προβάλλει τό δικαίωμά του νά κυριαρχεῖ, διατελεῖ διαρκῶς ὑπό τήν ἀπειλή της ὑποδούλωσης· τελικά, ἡ τιμή του τοῦ ἐπιβάλλει ἐκεῖνο ἀκριβῶς πού ἐπιβάλλει καί ἡ ἀσφάλειά του.

Μποροῦμε τώρα νά καταλάβουμε γιατί οἱ ἀθηναῖοι πρέσβεις συνδέουν αὐτό τό κατ' ἐξοχήν εὐγενές «πάθος» μέ δύο ἄλλα τά ὁποῖα, σέ μᾶς τουλάχιστον, φαίνονται πιό εὐτελή:⁵⁸ μέ τό φόβο καί μέ τό συμφέρον. Τά τρία συναισθήματα εἶναι ἀλληλένδετα. Ἡ Ἀθήνα, ἀναλαμβάνοντας τίς εὐθύνες μιᾶς ἡγεμονίας, ὑποχρεωτικά προκαλεῖ τό μίσος τῶν Πόλεων-Κρατῶν τίς ὁποῖες «ὀφείλε» νά ὑποδουλώσει: προξενεῖ τό φόβο τῶν ὑπολοίπων Πόλεων-Κρατῶν γιά νά ἐπικυρώσει τή δύναμή της. Αὐτομάτως, ἡ ἡγεμονία μετατρέπεται σέ «τυραννίδα», σύμφωνα μέ τή διατύπωση τοῦ Περικλῆ.⁵⁹ Ἄν ἡ ἡγεμονεύουσα Πόλη-Κράτος ἀπαρνηθεῖ καθ' οἷονδήποτε τρόπο αὐτή τήν πολιτική, θά ἐκδηλωθεῖ τό μίσος πού ἡ σκληρή στάση της ἔχει δημιουργήσει καί μόνον μιά σταθερή ἐξουσία μπορεῖ νά τό καταπνίξει· θά κινηθοῦν ἐναντίον της οἱ Πόλεις-Κράτη πού τήν φοβοῦνται καί θά ἐκλάβουν ὡς ἔνδειξη ἀδυναμίας μιά τέτοια ἀλλαγή· κατά συνέπεια, δέν θά χάσει μόνον τίς κτήσεις της, ἀλλά καί τήν ἐλευθερία της. Ἄρα, τό συμφέρον της τῆς ὑπαγορεύει νά μήν ὑποχωρεῖ: ἔχουμε λοιπόν μιά ἀκόμη μὴ ἀντιστρεπτή ἀκολουθία ἢ ὁποῖα καθιστᾷ ἀδύνατη τήν ἐπιστροφή στό παρελθόν. Ἡ Ἀθήνα δέν μπορεῖ πλέον νά μήν ἐπιθυμεῖ ἐκεῖνο πού εἶχε παλαιότερα ἐπιθυμήσει. Ἡ φιλοδοξία της — ἀκόμη καί ὅταν εἶναι συνετή καί δέν ἐπιδιώκει περιπέτειες — ἔχει κληροδοτηθεῖ ἀπό μιά παράδοση πού ξεκινᾷ ἀπό τους Μηδικούς Πολέμους: δέν πρόκειται γιά τόν καρπὸ πολιτικῆς «κακίας», πρόκειται γιά συνέπεια τοῦ πεπρωμένου. Καί ἐνῶ ἡ μοῖρα τῆς Ἀθήνας τήν ἀναγκάζει νά ἐπιβάλλει τήν κυριαρχία της, τό συμφέρον τῆς Σπάρτης εἶναι ἡ ἀντιπαράθεση πρὸς αὐτήν τήν κυριαρχία, ἔστω καί ἂν δέν τήν διεκδικεῖ γιά τόν ἑαυτό της. Αὐτό ἀκριβῶς τονίζουν οἱ Κορίνθιοι ὅταν ἀπευθύνονται στή σύνοδο τῶν συμμάχων τῶν Λακεδαιμονίων:⁶⁰ ἐκεῖνος πού ἔχει ἀναλάβει τίς εὐθύνες τῆς ἡγεμονίας στήν Πελοπόννησο ὀφείλει, τόσο ἐπειδὴ τό ἔχει ὑποσχεθεῖ ὅσο καί γιά λόγους ἰδίου συμφέροντος, νά ἀντιταχθεῖ στήν Πόλη-Κράτος τήν αὐτοανακηρυχθεῖσα «τυραννίδα τῶν Ἑλλήνων». Ὁ Θουκυδίδης, ἀναφερόμενος στό συμφέρον, δέν ἔχει κατά νοῦ κάποιο ὑλικό ἢ ἠθικό κέρδος ἀλλά τήν ἐπιβίωση τῶν Πόλεων-Κρατῶν κατ' ἀντιπαράθεση πρὸς τό θάνατό τους.

Πρίν κλείσουμε αυτήν την ανάλυση τῶν κατευθυντήριων κινήτρων τῆς ἀνθρώπινης πράξης μένει ἀκόμη ν' ἀπαντήσουμε στό ἐρώτημα ἂν ὑπάρχουν καί ἄλλα αἷτια, ἀποφασιστικότερης σημασίας. Εἶδαμε ὅτι ὁ ἱστορικός ἀποκαλύπτει τή δομή τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ἡ ἐρμηνεία πού παρέχει ὁ Θουκυδίδης εἶναι, ὡς φαίνεται, κυρίως ψυχολογική ἢ δέ γνώση πού ἐπιθυμεῖ νά μεταδώσει στίς ἐπερχόμενες γενεές εἶναι μᾶλλον μεταφυσική, παρά πολιτική. Μήπως ἀγνοεῖ ὀρισμένους παράγοντες — καί συγκεκριμένα τούς οἰκονομικούς — ἐπί τῶν ὁποίων ἐμμένει ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη; Μήπως δέν ἀναγνωρίζει τή σημασία ἄλλων συναισθημάτων, ἐκτός του φόβου, τῆς ἐπιθυμίας γιά κυριαρχία καί τοῦ συμφέροντος; Μέ ἄλλα λόγια, μήπως ἡ φιλοσοφία του τῆς ἱστορίας περιορίζεται σέ φιλοσοφία τῆς ἀνθρώπινης φύσης; Τά ἐρωτήματα αὐτά — τά ὁποῖα ἔχουν τεθεῖ κατ' ἐπανάληψη — εἶναι πλέον ξεπερασμένα. Ὅπως φαίνεται, κατά τόν Θουκυδίδη, ἡ τελική ἐρμηνεία δέν καθορίζεται οὔτε ἀπό καθαρά ὑλικούς παράγοντες — καί ποιός σοβαρός ἱστορικός θά εἶχε τέτοιαν ἄποψη — οὔτε ἀπό μία μελέτη τοῦ ἀνθρώπινου ψυχισμού ἢ ὁποῖα ἀγνοεῖ τίς ἀντικειμενικές συνθήκες: ἡ ἐρμηνεία του εἶναι οὐσιαστικά πολιτική. Πρίν προχωρήσουμε στόν καθορισμό τῶν παραμέτρων αὐτοῦ τοῦ ζητήματος, καλό θά ἦταν νά ἐρευνήσουμε μήπως, ἐκτός ἀπό τά πάθη πού ἐπικαλεῖται, ὑπείσρχονται ὡς αἷτια ἢ κίνητρα καί ἄλλοι παράγοντες.

Μήπως στόν ἀνταγωνισμό μεταξύ Ἀθηναίων καί Σπαρτιατῶν ὑπείσρχεται ἓνας φυλετικός παράγοντας; Γιά τούς Ἕλληνες, ἡ καταγωγή ἔχει μεγάλη σημασία καί καθένas τους προβάλλει ἰσχυρισμούς, ὅπως ὅτι εἶναι αὐτόχθων ἢ ὅτι ἡ καταγωγή του ἔχει τή μεγαλύτερη δυνατή ἀρχαιότητα.⁶¹ Ἐπιπλέον, διατηρεῖται κάποια ἀόριστη ἀνάμνηση τῆς μεγάλης καθόδου (μετακίνησης πληθυσμῶν) πού τούς ἔφερε στή Χερσόνησο. Πλάι στήν ἀντιπαράθεση διαφορετικῶν τρόπων σκέψης καί ζωῆς, ἔχουμε καί τήν ἀντιπαράθεση μεταξύ ἰωνικοῦ καί δωρικοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος. Μήπως αὐτός ὁ παράγοντας ἐξηγεῖ τή σύγκρουση;

Ὅπως ἔχει καταδείξει ἡ J. de Romilly⁶² τό ἐπιχείρημα τῶν ἐθνικῶν ἀντιθέσεων εἶναι τό κατ' ἐξοχήν εὐκαιριακό ἐπιχείρημα τῶν ρητόρων: κανεῖς δέν τό θεωρεῖ πραγματικά σοβαρό. Τό γεγονός ὅτι τό χρησιμοποιεῖ ὁ Σθενελαΐδης σέ μία ἀγόρευση του διά τῆς ὁποίας ὑποστηρίζει τήν ἄμεση κήρυξη τοῦ πολέμου⁶³ καί ὁ Βρασίδας προσφεύγει σ' αὐτό,⁶⁴ ὀφείλεται μᾶλλον σέ προσπάθεια ἐμπλουτισμοῦ τῆς ὅλης ἐπιχειρηματολογίας τους παρά σέ πραγματική συμβολή του στήν πειστικότητά της. Ὅταν διακυβεύεται ἡ ἀσφάλεια καί τά συμφέροντα τῶν πολιτῶν, οἱ ἐθνικές ἀντιθέσεις ὑποχωροῦν πρό τοῦ πολιτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ. «Κανεῖς δέν πρέπει νά νομίσει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι διάκεινται ἐχθρικῶς μόνον πρός τούς ἔχοντες δωρική καταγωγή κατοίκους τῆς Σικελίας ἢ ὅτι τούς Χαλκιδεῖς τούς διασφαλίζει ἡ ἰωνική καταγωγή τους. Ἡ ἐπίθεση δέν ὀφείλεται σέ ἐθνική ἀντίθεση ἀλλά στό γεγονός ὅτι τούς θέλγουν τά πλούτη πού ὅλοι ἐμεῖς οἱ Σικελοί διαθέτουμε ἀπό κοινοῦ».⁶⁵ Αὐτήν τήν ἄποψη ἐνός φωτισμένου πολιτικοῦ ἡγέτη τήν συμμερίζεται καί ὁ Θουκυδίδης. Αναφερόμενος στούς λαούς οἱ ὁποῖοι ἐνεπλάκησαν στό Σικελικό πόλεμο, ἀποφαίνεται ὅτι «Κανένα αἶσθημα

δικαιοσύνης ἢ κοινῆς καταγωγῆς δέν ὑπαγόρευσε τήν ἐπιλογή στρατοπέδων· καθένας ὑπάκουσε μόνον στίς ἐπιταγές τῶν περιστάσεων, τοῦ συμφέροντος καί τῆς ἀναγκαιότητος». ⁶⁶ Τελικά, οἱ ἐθνικές διαφορές δέν ἀποτελοῦν παρά ἓνα ἀπό τά προσχήματα πού χρησιμοποιοῦνται πρὸς κάλυψη τῆς σύγκρουσης τῶν συμφερόντων.

Ἀλλά τί κρύβεται πίσω ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοια τοῦ συμφέροντος; Ὅπως εἶδαμε προηγουμένως, τὸ συμφέρον τῶν λαῶν εἶναι ἡ σωτηρία τους μέσω τῆς ἐνίσχυσης τῶν δυνάμεών τους. Μήπως, ἐκτὸς αὐτοῦ τοῦ συμφέροντος, ὑφίστανται καὶ ἄλλοι, οἰκονομικοὶ καθορισμοὶ μέσω τῶν ὁποίων ἐξηγεῖται, παραδείγματος χάριν, ἡ ἀθηναϊκὴ ἐπιθετικὴ καὶ ἡ πελοποννησιακὴ ἀντίσταση; Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ G.B. Grundy, ⁶⁷ σέ μιά σημαντικὴ μελέτη του, προσάπτει στὴν *Ἱστορία τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου* τὴν κατηγορία ὅτι δέν ἀποκαλύπτει τὴν πραγματικὴ αἰτία τῆς σύγκρουσης. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἀθήνα, μετὰ τὴ σύσταση τῆς Συμμαχίας τῆς Δήλου, μετέφερε τὸ κοινὸ ταμεῖο στὴν Ἀκρόπολη καὶ ἀκολούθησε μιά διαρκῶς σκληρυνόμενη πολιτικὴ στίς σχέσεις της μέ τίς φόρου ὑποτελεῖς Πόλεις-Κράτη, ὀφείλεται στὴν ἀνάγκη της νὰ σταθεροποιήσῃ τὴν κυριαρχία της στό Αἰγαῖο, ὥστε νὰ διευκολύνει τὴν Ἀττικὴ στὴν προμήθεια τῶν ἀπαραίτητων σιτηρῶν καὶ στὴ διακίνηση τῶν βιοτεχνικῶν καὶ ἀγροτικῶν προϊόντων της. Κατὰ τὸν Grundy, ὁ ἱστορικός, ἀναφερόμενος μόνον σέ συναισθήματα, παραποιεῖ τὸ νόημα τῆς ἱστορίας καὶ ἀποκρύπτει τὰ πραγματικὰ καθοριστικὰ αἷτια. ⁶⁸ Ἡ ἀπάντηση σ' αὐτὴν τὴν ἐπιχειρηματολογία ἔχει δοθεῖ ⁶⁹ καὶ συνίσταται στό ὅτι, ἔστω καὶ ἂν ἀληθεύει πὼς ὁ Θουκυδίδης παραγνωρίζει τὴν οἰκονομικὴ αἰτιότητα, αὐτὸ δέν σημαίνει πὼς παραποιεῖ τὴν ἐλληνικὴ ἱστορία μόνον ἐπειδὴ δέν ἀποδίδει καθοριστικὴ σημασία στὴν οἰκονομικὴ αἰτιότητα.

Ἡ ἔκταση τοῦ προβλήματος εἶναι τόσο μεγάλη ὥστε δέν εἶναι δυνατό νὰ τὸ λύσουμε στὰ πλαίσια μιᾶς σύντομης μελέτης. Οἱ ἔρευνες τοῦ L. Gernet φαίνεται ν' ἀποδεικνύουν ὅτι ὅλη ἡ πολιτικὴ τῆς Ἀθήνας ἐρμηνεύεται βάσει τῆς μέριμνας της νὰ ἐπιλύσῃ τὸ πρόβλημα τῆς προμήθειας σιτηρῶν. Ἀλλὰ οἱ ἀθηναϊκὲς κατακτήσεις δέν γίνονται συστηματικὰ καὶ ἡ Πόλη-Κράτος ἀκολουθεῖ τὴν ὁδὸ τῆς κατὰ θάλασσαν κυριαρχίας καὶ τοῦ ἐπεκτατισμοῦ ὑπὸ τὴν πίεση τῆς «δύναμης τῆς παράδοσης καὶ τῶν συλλογικῶν ιδεωδῶν — τὰ ὁποῖα ἐπηρεάζονται ἀπὸ τίς ἀνάγκες ἢ τίς δυσχέρειες τῶν περιστάσεων —, καὶ ὅχι ἐπειδὴ συστηματικὰ προσπαθοῦσε νὰ ἐπιλύσῃ προβλήματα ἐπισιτισμοῦ». ⁷⁰ Κατόπιν τούτου, μήπως ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ οἰκονομικὰ κίνητρα εἶχαν ἐλάχιστη σημασία γιὰ τοὺς Ἕλληνες καὶ ὁ Θουκυδίδης πολὺ σωστά τὰ ἀγνόησε; Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι, κατὰ πρῶτον λόγον, ὁ συλλογισμὸς ὁ ὁποῖος, βάσει τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ Ἕλληνες ἱστορικοὶ της περιόδου — ὁ Θουκυδίδης καὶ ὁ Διόδωρος — δέν ἀξιολογοῦν ὡς σημαντικό τὸν παράγοντα τῆς οἰκονομικῆς πραγματικότητας, φθάνει στό συμπέρασμα πὼς αὐτὴ ἡ πραγματικότητα δέν εἶχε καμμία ἀντικειμενικὴ βαρύτητα, εἶναι νόθος συλλογισμὸς. Μήπως ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἱστορία τῶν Σταυροφοριῶν δέν ἀποκαλύπτει προδήλως τὰ οἰκονομικὰ τους κίνητρα θὰ ἔπρεπε νὰ συναχθεῖ τὸ συμπέρασμα ὅτι αὐτὲς δέν εἶχαν ἄλλο κίνητρο ἐκτὸς ἀπὸ

μία πνευματική παρώθηση; Καί κατά δεύτερο λόγο, τό αποκλειστικό ενδιαφέρον για τά προβλήματα έπισιτισμοῦ αποδυναμώνει σημαντικά τήν ύλιστική ἄποψη περί τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι. Τά δημοσιονομικά ζητήματα ὑπάγονται ἐπίσης στόν τομέα τῆς οἰκονομίας. Ὁ «κρατικοσοσιαλισμός», σύμφωνα μέ διατύπωση τοῦ G. Glotz,⁷¹ στηρίζεται σέ ἔσοδα προερχόμενα ἀπό τή φορολόγηση τῶν συμμάχων καί ἀπό ποικίλους δασμούς, μέσω τῶν ὁποίων καθίσταται δυνατή ἡ κατά θάλασσαν κυριαρχία· ἡ ἐπεκτατική πολιτική ὑπαγορεύεται καί ἀπό τίς ἡγεμονικές τάσεις καί ἀπό συγκεκριμένες οἰκονομικές ἀνάγκες: γιά τήν Ἀθήνα ἡ οἰκονομική «ρευστότητα» εἶναι ζωτικῆς σημασίας προκειμένου ν' ἀνταπεξέλθει στίς στρατιωτικές καί κρατικές ὑποχρεώσεις της. Τέλος, θά πρέπει νά διερωτηθοῦμε μήπως ὁ Θουκυδίδης, χωρίς νά ἔχει πλήρη ἄγνοια τῶν στοιχείων «ὑποδομῆς», ἀπλῶς δέν ἔτυχε νά ὑπογραμμίσαι τή σημασία ὀρισμένων οἰκονομικῶν δεδομένων.

Ὅσον ἀφορᾷ τά οἰκονομικά δεδομένα ἐν γένει, καί εἰδικά τόν ἐπισιτισμό τῆς Ἀττικῆς, μπορούμε νά ποῦμε ὅτι πράγματι ὁ ἱστορικός εἶναι πολύ φειδωλός στίς ἀναφορές του. Ἡ ἀνάλυση τοῦ ἔργου τοῦ Θουκυδίδη πού διεξήγαγε ἡ J. de Romilly καταδεικνύει σαφέστατα ὅτι ἡ ἀνάγκη εἰσαγωγῆς σιτηρῶν δέν θεωρεῖται ἀπό τόν ἱστορικό ὡς ἔχουσα ἀποφασιστικότερη σημασία ἀπό τήν ἀνάγκη εἰσαγωγῆς ὁποιοδήποτε ἄλλου προϊόντος, παραδείγματος χάριν, ξυλείας. Ἀναφερόμενος στά σιτηρά τῆς Σικελίας ὑποδεικνύει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἀπέβλεπαν σ' ἓνα πλεονέκτημα στρατηγικῆς σημασίας, δηλαδή στή διακοπή τῆς εἰσαγωγῆς στήν Πελοπόννησο τοῦ σίτου πού ἦταν ἀναγκαῖος γιά τήν τροφοδοσία τοῦ στρατοῦ τῶν Σπαρτιατῶν καί τῶν συμμάχων τους.⁷² Στήν «Πεντηκονταετία» δέν ἀναφέρει πούθενά ὡς πιθανό σκοπό τῆς ἐκστρατείας στήν Αἴγυπτο τήν ἀπόκτηση πρόσβασης στά πλουσιότερα ἐδάφη τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Ὅπως φαίνεται, ὁ Θουκυδίδης δέν ἀσχολήθηκε μέ γενικά οἰκονομικά ζητήματα. Μήπως λοιπόν πρέπει νά θεωρήσουμε ὅτι, κατ' αὐτόν, μοναδική αἰτία τοῦ πολέμου ὑπῆρξε ἡ ἐπεκτατική διάθεση τῶν Ἀθηναίων — μία κλίση σαφῶς πνευματική — καί ὁ φόβος πού προκάλεσε; Μήπως τό συμφέρον στό ὁποῖο ἀναφέρεται διαρκῶς, καθορίζεται τελικά ἀπό τή βούληση καί ὄχι ἀπό τήν ἀναγκαιότητα; Τό ἴδιο τό ἔργο ἀποδεικνύει τό ἀντίθετο. Ὁ Περικλῆς, ὁ μόνος ἐκ τῶν τριῶν ἡγετῶν τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας πού ἐμμένει στή διαρκή ὑπενθύμιση τῆς πνευματικῆς πλευρᾶς στήν πολιτική τῆς Πόλης-Κράτους, συνδέει ὡστόσο ἐπανειλημμένα τήν ἰσχὺ τῆς Πόλης-Κράτους μέ τήν ἀφθονία, τή δόξα μέ τά πλούτη.⁷³ Ἐπίσης, ἀναφερόμενος στίς δυνατότητες πού ἔχει ἡ Ἀθήνα νά παραμείνει αὐτοδύναμη,⁷⁴ ὑπογραμμίζει, ἐκτός ἀπό τήν πολιτική ἀνεξαρτησία, τήν οἰκονομική αὐτάρκεια τήν ὁποία μόνον ἡ ἡγεμονία μπορεῖ νά παράσχει. Ἡ οἰκονομική παράμετρος τοῦ ἐπεκτατισμοῦ εἶναι προφανῆς στό σημεῖο ὅπου ὁ ἱστορικός περιγράφει τό πνεῦμα πού κυριαρχεῖ κατά τή διάρκεια τῶν διαβουλεύσεων τῶν Ἀθηναίων γύρω ἀπό τό θέμα τῆς ἐκστρατείας στή Σικελία: «Ὅλοι εἶχαν καταληφθεῖ ἀπό σφοδρή ἐπιθυμία νά ξεκινήσουν· οἱ γεροντότεροί σκεφτόντουσαν ὅτι ἡ χώρα στήν ὁποία θά πήγαιναν μπορούσε νά κατακτηθεῖ γρήγορα καί ἡ ἀνάπτυξη

ένός τέτοιου μετώπου δέν παρουσίαζε κανέναν κίνδυνο· οί μάχιμοι πολίτες ήθε-
λαν νά δοῦν καί νά γνωρίσουν μιά ξένη γῆ ἐλπίζοντας ὅτι θά γύριζαν πίσω. Τό
πλῆθος καί οί στρατιῶτες ὑπολόγιζαν ν' ἀποκομίσουν ἄμεσο κέρδος καί — μέ
τήν κατάκτηση [τῆς Σικελίας] νά αὐξήσουν τή δύναμη τοῦ κράτους, ἐξασφαλί-
ζοντας καί σταθερές ἀπολαβές γιά τόν ἑαυτό τους». ⁷⁵ Στήν ἐπιθυμία ν' αὐξηθεῖ
ή δόξα τῆς Πόλης-Κράτους ὑπηρετρεται μιά ἄλλη, ἐνδόμυχη ἐλπίδα: ὅτι ἡ
αὐξηση τῆς δύναμης θά προκαλέσει αὐτομάτως καί αὐξηση τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδή-
ματος, πράγμα συμφέρον γιά ὅλους. Οἱ πολίτες βλέπουν τόν πόλεμο ὡς ἐμπο-
ρική ὑπόθεση καί τή νίκη ὡς πηγή κέρδους. Καί ὁ Ἀλκιβιάδης, μετά τήν προδο-
σία του, συμβουλεύει τούς Σπαρτιάτες προτείνοντάς τους νά φροντίσουν ὥστε
τά ἔσοδα τά προερχόμενα ἀπό τό Λαύριο καί τούς δασμούς τῶν ὑποτελῶν νά
μὴν φθάσουν στή Μητρόπολη. ⁷⁶ Γιά νά ἡττηθεῖ ἡ Ἀθήνα πρέπει πρῶτα νά κα-
ταστραφεῖ ὑλικά.

Ἄρα, ἡ παρεχόμενη ἀπό τόν Θουκυδίδη ἐρμηνεία τῆς σύγκρουσης καί τῆς
ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς εἶναι ἀποτέλεσμα συνεκτίμησης τῶν «πνευματικῶν» καί
τῶν «ὕλικῶν» πλευρῶν τοῦ ἀντικειμένου του τίς ὁποῖες δέν θεωρεῖ ξεχωριστά.
Ὁ πραγματισμός του τοῦ ἐπιτρέπει νά διακρίνει μέ ὀξυδέρκεια ὅτι ἀποκλειστική
ἐπιδίωξη κάθε Πόλης-Κράτους εἶναι τό «συμφέρον» τῆς· αὐτό συνιστᾷ τήν κατ'
ἐξοχήν γενεσιουργό αἰτία πού ἐμπεριέχει καί τήν ἀναζήτηση δόξας γιά τήν πα-
τρίδα, καί τήν ἠθικῆς τάξεως ἐπιθυμία προβολῆς τῶν «πολιτιστικῶν ἀξιῶν», καί
τήν ὑλική ἀναγκαιότητα τῆς ἀσφάλειας, τῆς ἐπιβίωσης, τῆς κατά τό δυνατόν
αὐξησης τοῦ ἐθνικοῦ πλούτου. Τό γεγονός ὅτι ὁ Θουκυδίδης ἐντάσσει τά οἰκο-
νομικά αἰτία σέ μιά εὐρύτερη προοπτική δέν ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ἱστορικός ἀδια-
φορεῖ γιά τήν ἴδια τήν οἰκονομία, ἀλλά ὅτι, ἀντιθέτως, φέρνει στό φῶς τό καθο-
ριστικό οἰκονομικό πρόβλημα τῆς ἀθηναϊκῆς Πόλης-Κράτους. Στά «βιώματα»
τοῦ πολέμου πού περιγράφονται στό ἔργο του, ἡ ἐπιθυμία ὑπερίσχυσης καί ἡ
ἀνάγκη ἐπιβίωσης διαπλέκονται κατά τρόπο ὥστε ὁ διαχωρισμός τους νά καθί-
σταται ἀδύνατος. Ἀναμφίβλα, τό πρόβλημα ἂν τά βαθύτερα αἰτία ἦταν
«αὐστηρά» οἰκονομικά παραμένει ἀνεπίλυτο: τή λύση πρέπει νά τήν βρεῖ ὁ σύγ-
χρονος ἱστορικός. Ὅπωςδήποτε, ὁ Θουκυδίδης, ἔστω καί ἂν δέν ἐμβαθύνει πε-
ρισσότερο σ' αὐτήν τήν ἀνάλυση, ἀποκαλύπτει ἕνα εὐρύτερο οἰκονομικό ὑπό-
βαθρο τῶν ψυχικῶν κινήτρων. Ὁ δέ G.B. Grundy, ὁ ὁποῖος κατηγορεῖ τόν ἱστο-
ρικό ὅτι δέν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τούς οἰκονομικούς παράγοντες, ὅπως φαίνεται
διαθέτει μιά κάπως σχηματική θεώρηση τῆς ἱστορικῆς αἰτιότητας.

Μένει ἀκόμη νά καθορίσουμε μέ ἀκρίβεια τά περιεχόμενα τῆς νοοτροπίας
τοῦ ἐπεκτατισμοῦ ἡ ὁποία συμπυκνώνει τά ποικίλα στοιχεῖα πού ἐπενεργοῦν
στήν κίνηση τῆς ἱστορίας. Ἐπειδή, ὅπως ἔχει καταδείξει ἡ J. de Romilly, ὁ ἐπε-
κτατισμός εἶναι ἡ κατ' ἐξοχήν ἰδέα γύρω ἀπό τήν ὁποία περιστρέφεται ἡ Ἱστορία
τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου.

IV

Ἡ συγκρότηση καί ἡ ὀργάνωσή της καθιστοῦν τήν ἱστορική διήγηση τοῦ Θουκυδίδη φιλοσοφική, καί μάλιστα ὑπό δύο ἔννοιες: ὡς πολιτική φιλοσοφία, ἀποκαλύπτει τοὺς θεμελιώδεις νόμους πού διέπουν τό πεπρωμένο τῶν λαῶν καί, ὡς ἠθική φιλοσοφία, φέρνει στό φῶς τίς δυνάμεις πού κατευθύνουν τοὺς ἀνθρώπους. Αὐτές οἱ διαστάσεις τοῦ ἔργου καθίστανται προφανέστερες ἂν ἐπιμείνουμε στή σημαντικότερη ἔννοια: στήν ἔννοια τοῦ ἐπεκτατισμοῦ. Ὅπως ὁ Ἡρόδοτος προσέδωσε περιεχόμενο σέ ἱστορικές ἔννοιες ὅπως ἡ πολιτιστική ἐνότητα καί ἡ πολιτιστική διαφοροποίηση, ἔτσι καί ὁ Θουκυδίδης ἀναλύει λεπτομερῶς, γιά πρώτη φορά, ὅλες τίς ψυχολογικές παραμέτρους μιᾶς ἔννομιας ἢ ὅποια ἐξακολουθεῖ νά ἐπικεντρώνει τό ἐνδιαφέρον τῶν ἱστορικῶν καί τῶν πολιτικῶν πού προσπαθοῦν νά κατανοήσουν τήν ἱστορία. Βέβαια, ἡ *Ἱστορία* τοῦ Ἡροδότου δέν παρέλειψε νά παρατηρήσει τή διόγκωση πού παρουσίασε ἡ βαρβαρική αὐτοκρατορία μετά τήν ἥττα τοῦ Κροίσου καί ἡ ἀποψη ὅτι ἡ νίκη ἐπιβάλλει περισσότερες νίκες, ἡ κατάκτηση ἀπαιτεῖ ἐπέκταση τῶν κατακτήσεων, εἶχε ἤδη καταγραφεῖ ἀπό τόν Ἡρόδοτο. Ἀλλά ἡ συγκεκριμένη πολιτική δυνατότητα ἑνός τέτοιου μηχανισμοῦ δέν εἶχε καταστεῖ ἀκόμη προφανής καί ἡ ἔρευνα περιορίσθηκε σέ κοινωνιολογικές καί ψυχολογικές παρατηρήσεις οἱ ὁποῖες ἔφεραν στό φῶς ἕναν κόσμο μεταφυσικό. Στόν Ἡρόδοτο, οἱ φορεῖς τοῦ ἐπεκτατισμοῦ δέν ἔχουν τήν ἀντίστοιχη αὐτοσυνείδηση: εἶναι ἔρμαια τῶν ἱστορικῶν περιστάσεων, τῶν συναισθημάτων τους· ὑπακούουν στίς ἐπιταγές τῆς ἀνάγκης καί δέν εἶναι σέ θέση νά ἐρμηνεύσουν πολιτικά τό ρόλο τους, οὔτε νά κατανοήσουν τόν ἑαυτό τους. Ἀντιθέτως, ὁ Θουκυδίδης καταδεικνύει τήν ἐκπληκτική διαύγεια τῶν ἐμπόλεμων οἱ ὁποῖοι γνωρίζουν ἄριστα τά κίνητρά τους καί ἐκθέτουν μέ ὠμή ψυχραιμία τοὺς λόγους καί τά αἷτια πού τοὺς ἐξωθοῦν στήν ἐπιθυμία νά κυριαρχήσουν.

Πρὶν ἀσχοληθοῦμε μέ τήν ἀνάλυση τῶν γεγονότων πού ὀδηγοῦν μιᾶ Πόλη-Κράτος στή συγκρότηση μιᾶς ἐπικράτειας, πρέπει νά διευκρινίσουμε ἕνα λεπτό σημεῖο. Χρησιμοποιώντας τόν ὅρο «ἐπεκτατισμός» προκειμένου νά περιγράψουμε τήν οὐσία τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς, ἐκλαμβάνουμε αὐτόν τόν ὅρο ὑπό τήν εὐρύτατη ἔννοιά του. Ἡ σύγχρονη ἱστορική ἀνάλυση χρησιμοποιεῖ τόν ὅρο γιά νά περιγράψει ἕνα ἐντελῶς σύγχρονο γεγονός, σύμφυτο τῆς «βιομηχανικῆς καί χρηματιστηριακῆς κεφαλαιοκρατίας ἢ ὅποια στηρίζεται σέ ἰσχυρό ὑπόβαθρο καί τῆς ὁποίας τό τελευταῖο στάδιο ἐξέλιξης εἶναι ὁ ἐπεκτατισμός».⁷⁷ Εἶναι προφανέστατο ὅτι ἀναφερόμαστε ἐδῶ σέ κάτι ἐντελῶς διαφορετικό· τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τόν Θουκυδίδη καί τοὺς σχολιαστὲς του. Ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ τόν ἑλληνικό κόσμο τοῦ 5ου αἰῶνα, δέν θά μπορούσε νά γίνει λόγος περί μονοπωλιακῆς κεφαλαιοκρατίας ἢ ὅποια προϋποθέτει βιομηχανικό συγκεντρωτισμό καί ἐντατική ἐκμετάλλευση τῶν πρώτων ὑλῶν. Ὑπὸ ποιά ἔννοια λοιπόν ἀναφερόμαστε σέ ἀθηναϊκὸ ἐπεκτατισμό; Τό γεγονός ὅτι ἡ Ἀθήνα προσπαθεῖ διὰ παντοίων μέσων νά συγκροτήσῃ μιᾶ ἡγεμονία καί νά προβάλλῃ στίς ἐξηρημένες Πόλεις-Κράτη διαρκῶς αὐξανόμενες πολιτικές καί οικονομικές ἀπαιτήσεις δέν ὀφείλεται στήν πρόθεσή της νά ἐξαγάγῃ τό πλεόνασμα βιομηχανικῶν προϊόντων ἢ νά ἰδιοποιηθεῖ πρώτες ὑλές ἀλλὰ ὀφείλεται, μέχρι ἑνός σημείου, στήν

ανάγκη νά εξασφαλίσει τόν ἐπισιτισμό της, στήν προσδοκία νά προωθήσει, χάρη στόν ἔλεγχο τῶν θαλασσῶν, ἓνα ἐλεύθερο ἀνταγωνισμό εὐνοϊκό γι' αὐτήν καί, κυρίως, στήν προσπάθεια ν' αὐξήσῃ τά ἔσοδά της, ἐπεὶ αὐτό εἶναι ἀπαραίτητο γιά τήν καλή λειτουργία τῆς δημοκρατίας καί τή διαφύλαξη τῆς ἀσφάλειας. Κατά τήν περίοδο τῆς πλήρους ἀνάπτυξής της ἡ ἀθηναϊκή δημοκρατία εἶναι ἓνας ὀργανισμός πού προσπαθεῖ νά βρεῖ τρόπους ν' αὐξήσῃ τό εἰσόδημα «ὄλων» τῶν πολιτῶν, καί, συχνά, ἡ πολιτική της⁷⁸ εἶναι ἓνας ὁλοκληρωμένος οἰκονομικός φιλελευθερισμός, πολιτική ἐπάξια ἑνός κράτους νέου, πλούσιου καί δραστήριου. Ὁ λαός τῆς Ἀθήνας ἀφοσιώνεται αὐθόρμητα σ' ἓνα καθεστῶς τό ὁποῖο καθιστᾷ δυνατή τήν ἐκμετάλλευση τῶν ἐξηρημένων Πόλεων-Κρατῶν.

Ποιό τό πρόσωπο ἑνός τέτοιου ἐπεκτατισμοῦ καί πρὸς τί ἀντιπαρατίθεται; Ὁ Θουκυδίδης, ἤδη ἀπό τὰ πρῶτα βιβλία τῆς *Ιστορίας* του, παραθέτει τὰ γνωρίσματα του. Οἱ ἀπεσταλμένοι τῆς Κορίνθου,⁷⁹ ἐπιχειρώντας νά πείσουν τή συνέλευση τῶν Σπαρτιατῶν ν' ἀποφασίσῃ τή λήξη τῆς ἐκεχειρίας, σκιαγραφοῦν τή νοοτροπία τῶν Ἀθηναίων περιγράφοντας, ταυτόχρονα, τή συμπεριφορά πού ἀντιστοιχεῖ στὸν πολίτη κράτους μέ ἡγεμονικές τάσεις. Καί τὰ γεγονότα τὰ ἀναφερόμενα ἀπὸ τὸν ἱστορικό στήν «Πεντηκονταετία» δικαιώνουν πλήρως αὐτὴν τὴν περιγραφή. Ἡ Ἀθήνα βρίσκεται διαρκῶς ἐν κινήσει ἀπὸ τό τέλος τῶν Μηδικῶν Πολέμων καί φαίνεται ὅτι τίποτε δὲν μπορεῖ νά τή σταματήσει. Ἀνανεώνει συνεχῶς τίς μεθόδους ἐπιβολῆς τῆς ἐξουσίας της καί δὲν διστάζει νά ριψοκινδυνεύσῃ τὰ πάντα, ὅταν οἱ περιστάσεις τό ἀπαιτοῦν. Οἱ κίνδυνοι δὲν τὴν τρομάζουν, ἡ ἐμπιστοσύνη πού ἔχει στίς δυνάμεις της τῆς προσδίδει μιά τόλμη ὑπέρογκη. Τὰ σχέδιά της ἐπιτυγχάνουν; Ἀμέσως, χωρὶς χρονοτριβές, ἀποφασίζει τὴν ἔναρξη νέων ἐπιχειρήσεων. Ἡττᾶται; Γιά νά περιορίσῃ, κατὰ τό δυνατόν, τίς ἀπώλειες στρέφεται πρὸς ἓναν ἄλλο, εὐνοϊκότερο στόχο. Τό κύριο γνώρισμά της, ἐκεῖνο πού ἐξασφαλίζει τὴν ἐπιτυχία της, συνίσταται στήν ταχύτατη λήψη ἀποφάσεων καί τὴν ἀκαταμάχητη ἐνεργητικότητα. Γιά τοὺς Ἀθηναίους ἡ δράση εἶναι, κατὰ βάση, καθήκον: «Ἐτσι, θά εἶχε δίκιο κάποιος πού θά ἰσχυριζόταν ὅτι, τελικά, ἀπὸ φυσικοῦ τους δὲν μποροῦν ποτέ οὔτε νά ξαποστάσουν οἱ ἴδιοι, οὔτε ν' ἀφήσουν τὸν ὑπόλοιπο κόσμον «ἡσυχον»».⁸⁰

Σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἔφεση πρὸς τὴ δράση ἀναφέρεται καί ὁ Περικλῆς στὸν «Ἐπιτάφιο».⁸¹ Ἐνῶ στό πρῶτο βιβλίον ἡ ἀνάλυση περιορίζεται στήν ψυχολογία, αὐτό τό μέρος μᾶς ἀποκαλύπτει μιά σαφέστερη εἰκόνα τοῦ ἐπεκτατισμοῦ, ἐπεὶ τὸν συνδέει μέ πολιτικά καί θεσμικά αἷτια. Ἡ «φύση» τῶν Ἀθηναίων ἡ ὁποία κατέστησε δυνατή τὴν ἐπίτευξη τόσων κατορθωμάτων καί ἔκανε τὴν Πόλη-Κράτος «νά εἶναι καθ' ὅλα αὐτάρκης, τόσο στὸν πόλεμον ὅσο καί στήν εἰρήνην», δὲν εἶναι γέννημα τῆς τύχης: ἔχει διαμορφωθεῖ ἀπὸ τοὺς θεσμούς καί τὰ ἥθη, ἀπὸ τὴν πολιτικό-κοινωνικὴ δομὴ τῆς Πόλης-Κράτους. Οἱ θεσμοὶ εἶναι δημοκρατικοί: ἡ κρατικὴ ἐξουσία ἔχει ὡς γνώμονα τό συμφέρον τῶν πολλῶν καί καθένας εἶναι ἐλεύθερος νά ἐνεργεῖ κατὰ βούλησιν ἀρκεῖ νά μὴν ἐκφεύγῃ τῶν νομικῶν πλαισίων. Ἐνα τέτοιο πολίτευμα καθιστᾷ δυνατή τὴν ἀνάπτυξη καί τόλμης καί εὐθυκρισίας: παρέχοντας στοὺς πολίτες τό δικαίωμα τῆς ἰσότητος,

προκαλεί τον καθένα τους να βελτιώσει τη ζωή του και, αξιοποιώντας όλες του τις δυνατότητες, να κερδίσει πλούτη και δόξα· διασφαλίζοντας την ελευθερία των πολιτών, επιτρέπει τη διεύρυνση των δυνατοτήτων τους. Επιπλέον, επειδή όλοι καλούνται να εκφέρουν γνώμη όταν πρόκειται για το μέλλον της Πόλης-Κράτους, αναπτύσσεται αγάπη προς το διάλογο και ευθυκρισία, ώστε η πράξη να καθοδηγείται πάντοτε από τη σκέψη. Τα πλεονεκτήματα της ελευθερίας είναι φανερά και στον οικονομικό τομέα: τα αγαθά κατακλύζουν την Αθήνα και οι μέτοικοι, έστω και αν αποκλείονται από τις κρατικές υποθέσεις, είναι ελεύθεροι να συμμετέχουν στην εμπορική της ζωή. Μ' ένα πολίτευμα σαν αυτό, μία παιδεία φιλελεύθερη και ήθη ξένα προς κάθε καταπίεση, ή βαθύτερη ουσία του ανθρώπου μπορεί να εκδηλώνεται σε όλο της τον πλούτο, ή δέ πράξη, πεφωτισμένη από τον νούν, μπορεί να αναπτύσσεται προς κατευθύνσεις ποικίλες και γόνιμες.

Η αντίθεση μεταξύ της αθηναϊκής ζωτικότητας και της σπαρτιατικής ακινησίας είναι έκδηλη. Όταν ο έπεκτατισμός της Αθήνας αντιμετωπίζει τη «Συμμαχία» των Λακεδαιμονίων, οφείλουμε να το παραδεχθούμε, δεν πρόκειται για σύγκρουση μεταξύ δύο δυνάμεων του αυτού τύπου. Έχουμε δει ήδη ότι εδώ δεν αντιδικούν δύο κυριαρχικές βουλήσεις που διεκδικούν για δικό της ή κάθε μία όφελος την πολιτική και εμπορική ήγεμονία. Η περιγραφή της σπαρτιατικής αδράνειας από τους απεσταλμένους της Κορίνθου προβάλλει ακόμη πιο πολύ, μέσω των αντιθέσεων, τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του αθηναϊκού έπεκτατισμού. Από τη μία πλευρά, υπάρχει καλή πίστη και συνεπής αποφυγή της ανάμιξης στα έσωτερικά των άλλων από την άλλη, διαρκής επαγρύπνηση ώστε ν' αξιοποιείται οποιαδήποτε διαμάχη ανακύπτει μεταξύ άλλων ελληνικών Πόλεων-Κρατών. Από τη μία πλευρά, υπερβολική μετριοπάθεια, ανάλωση της σκέψης σε ατέρμονες διαβουλεύσεις και καθυστερημένη ανάληψη δράσης που τις περισσότερες φορές αποφασίζεται όταν ή ευκαιρία έχει ήδη χαθεί· από την άλλη, επιδίωξη μιας δράσης ή όποια οδηγεί από τη μία επιτυχία στην άλλη άκριβως επειδή είναι ταχύτατη και επίκαιρη. Η Αθήνα θέλει να επιβάλει την κυριαρχία της· ή Σπάρτη επιθυμεί απλώς την ισότητα. Πρόκειται λοιπόν για σύγκρουση μεταξύ δύο κοσμοθεωρήσεων που διαφέρουν και στον πολιτικό και στον ηθικό τομέα.

Η Σπάρτη αντιπροσωπεύει την Ελλάδα του παρελθόντος και αποβλέπει στη διατήρηση της κοινωνικής και θεσμικής παράδοσης χάρη στην οποία είχε διασφαλίσει την έσωτερική της σταθερότητα και είχε αναδειχθεί διαιτητής μεταξύ των ελληνικών Πόλεων-Κρατών.⁸² Από οικονομική άποψη, ζει υπό καθεστώς ήμιαυτάρκειας και δεν επιζητεί την πρόοδο· ενδιαφέρεται για την παραγωγή μόνον των αναγκαίων για την επιβίωσή της προϊόντων. Όσον αφορά την πολιτική, ασκεί μέ αυστηρότητα την εξουσία της επί των περιοίκων, των ειλώτων και των δούλων, και ή κρατική οργάνωσή της δεν επιδέχεται παρά μόνον ασήμαντες μεταβολές. Ως πολιτισμός, απορρίπτει κάθε πολυτέλεια και κάθε νεοτερισμό, ενδιαφέρεται μάλλον για τη γαλήνη, παρά για το μεγαλείο· πρέπει να επικρατεί

τάξη, εφόσον ή τάξη είναι ἐχέγγυο σταθερότητας καί ασφάλειας. Είναι εὐνόητη ή συμπάθεια πού τρέφουν αὐθόρμητα γιά τήν Πόλη τοῦ Λυκούργου οἱ φιλόσοφοι, οἱ ἐραστές τῆς αἰωνιότητος. Κατ' ἀντίθεση, ή Ἀθήνα ἐπιλέγει ἀποφασιστικά τήν πορεία τοῦ γίγνεσθαι· ή ἀναπτυξιακή πολιτική τῆς είναι δυνατόν νά πραγματοποιηθεῖ μόνον ἐντός καί διά τοῦ χρόνου· ή ἀποστολή τῆς δέν είναι ήθική, είναι ἱστορική. Ἡ Σπάρτη κατατείνει πρὸς μιά ἄρνηση τῆς ἱστορίας· ή Ἀθήνα ἐπιθυμεῖ νά δημιουργήσῃ ἱστορία. Ἡ Σπάρτη ἀποποιεῖται τήν πολιτική προτιμώντας τή «διοίκηση»· ή ἀντίπαλός τῆς πριμοδοτεῖ τό πολιτικό στοιχεῖο καί, ἐγκαθιδρύοντας ὅπουδήποτε μπορεῖ τή δημοκρατία, ἐπιχειρεῖ νά «πολιτικοποιήσῃ» τή ζωή καί τῶν ὑπολοίπων Ἑλλήνων. Ἐδῶ πρέπει νά σημειώσουμε τίς παράδοξες ἀντιφάσεις τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἐπεκτατισμοῦ: παρὰ τό σκληρό πραγματισμό τῆς, ή Ἀθήνα πιστεύει — εἰλικρινά — ὅτι είναι ἐπιφορτισμένη μέ μιά ἐκπολιτιστική ἀποστολή: ἐνῶ είναι βαθύτατα δημοκρατική ή ἴδια, ἀσκεῖ ἐπὶ τῶν ἐξηρημένων λαῶν μιά καταπιεστική κυριαρχία πού παραδέχεται ὅτι είναι τυραννική· γιά νά ὑπερασπιστεῖ τήν ἐλευθερία, «ἐπιβάλλει» στούς ὑποτελεῖς τῆς τή δημοκρατία· ἂν καί ἐξαιρεῖ τήν ἀρχή τῆς «ἰσονομίας», κρίνει πῶς είναι δίκαιο νά ἄρχει μιά Πόλη-Κράτος ἐπὶ ἄλλων Πόλεων-Κρατῶν. Αὐτά τά ἐκ πρώτης ὄψεως ἀντιφατικά χαρακτηριστικά ἐπιδέχονται ἀναλυτική διερεύνηση. Πρὸς τό παρόν ὅμως ἀρκεῖ νά ἐπισημάνουμε τό γεγονός ὅτι ή ἀληθεστάτη πρόφασις τοῦ πολέμου είναι ἀκριβῶς αὐτή ή ἐπεκτατική βούληση τῆς Ἀθήνας ή ὁποία ὁδηγεῖ στή σύγκρουση τῆς Πόλης-Κράτους καί μέ τούς ἐμπορικούς ἀνταγωνιστές τῆς καί μέ τούς ὑποστηρικτές τῆς παράδοσης.

Ὁ ἱστορικός δέν τονίζει ἀπλῶς αὐτό τό χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς, προχωρεῖ σέ προσεκτική μελέτη τοῦ τρόπου κατὰ τόν ὁποῖον διαμορφώθηκε. Ὅπως εἶδαμε, τό κύριο κίνητρο τῶν ἀνθρώπινων πράξεων είναι, κατὰ τόν Θουκυδίδη, τό συμφέρον, μιά ἔννοια πού ἐμπεριέχει τή μέριμνα γιά τό εὖ ζῆν ἀλλά, ταυτόχρονα, καί τήν ὑπεράσπιση τῆς ἀνεξαρτησίας καί τήν ἐπιθυμία τῆς κυριαρχίας· εἶδαμε ἐπίσης, ὅτι ή πρακτική τῶν Ἀθηναίων καθίσταται ἐπεκτατική, ἐπειδή «φύση», θεσμοί καί συμφέρον τήν ἐξωθοῦν πρὸς αὐτήν τήν κατεύθυνση. Ἀλλά γιά νά ἐκδηλωθεῖ μιά τέτοια κλίση χρειάζεται νά τῆς παρᾶσχει τή δυνατότητα ὑλοποίησης ή ἱστορία· γιά ν' ἀποκτήσουν οἱ ἄνθρωποι συνείδηση τοῦ «συμφέροντός» τους είναι ἀναγκαῖο νά τούς τό ἐπιτρέψουν τά γεγονότα. Ὁ φιλοσοφικός ὀρισμός τοῦ συμφέροντος, ὀρισμός γενικότατος, δέν ἐξειδικεύεται καί δέν καθιστᾷ δυνατή τήν κατανόηση τῶν ἐπιμέρους στοιχείων τοῦ γίγνεσθαι ἂν δέν ἀποσαφηνισθεῖ κάθε φορά περί ποιοῦ συμφέροντος πρόκειται καί ὑπό ποιά προοπτική θεωροῦν οἱ δρώντες τά δρώμενα. Ὁ ἱστορικός ἐξάγει ἀπό τά *res gestae* μιά ἀρχή ὑπαγωγῆς βάσει τῆς ὁποίας καθίσταται δυνατή ή συστηματική καί κατανοητή συγκρότηση τῆς *historia rerum gestarum*.

Ποιά λοιπόν είναι τά ἐξαιρετικά συμβάντα τά ὁποία κατέστησαν δυνατή τή διαμόρφωση τοῦ ἐπεκτατισμοῦ; Εἰδικότερα, ποιοί ἱστορικοί καθοριστικοί παράγοντες σφυρηλάτησαν σταδιακά τήν ἐπεκτατική βούληση στή συνείδηση τῶν Ἀθηναίων; Ἡ ἰδιαίτερα ἀντιπροσωπευτική ἀγόρευση τῶν ἀθηναίων πρέσβων

— ή όποία παρατίθεται ήδη στό πρώτο βιβλίό — παρέχει άπαντήσεις σ' αυτά τά έρωτήματα: ή έπιχειρηματολογία τους άποτελεί άνάλυση τών γεγονότων πού όδήγησαν τήν πατρίδα τους στην έπιλογή τής συγκεκριμένης πολιτικής καί, ταυτόχρονα, άποτελεί δικαιολόγηση αυτής της έπιλογής. Πρός άπόδειξη τίθεται τό δικαίωμα τής Αθήνας νά άσκει ήγεμονία. Παλαιότερα, προς άπόδειξη τέτοιων πραγμάτων, άνέφεραν τήν αρχαιότητα του λαού, άκόμη καί τήν καταγωγή του από κάποιον θεό. Οί διπλωμάτες πού άγορεύουν στή Σπάρτη είναι άπειρώς θετικότεροι. Αρχίζουν μέ τήν ύπενθύμιση τών ύπηρεσιών τίς όποιες προσέφερε ή Αθήνα κατά τή βαρβαρική εισβολή: ό Μαραθώνας καί ή Σαλαμίνα είναι κατορθώματα πού τής παρέχουν τό δικαίωμα νά διεκδικεί τά πρωτεία. Πάντως αυτό τό έπιχείρημα φαίνεται ότι δέν άρκοῦσε γιά νά γίνουν πολύ πειστικοί, καί οί πρέσβεις τό ένισχύουν ύπογραμμίζοντας τό γεγονός ότι ή σωτηρία τής Ελλάδας δέν όφείλεται μόνον στή γενναιότητα τών Αθηναίων αλλά καί στην πολιτική ευφυΐα τους.⁸³ Αιτήν φανερώνει ή άπόφαση του Θεμιστοκλή νά εγκαταλειφθεί ή μάχη κατά ξηράν καί νά καταπολεμηθούν οί Πέρσες στό στοιχειό πού μπορούσε νά εξασφαλίσει τήν ήττα τους: στή θάλασσα.⁸⁴ Μέ άλλα λόγια, οί Αθηναίοι απέδειξαν, μέ τό θρίαμβό τους στή Σαλαμίνα, ότι τό μέλλον τής Ελλάδας βρισκόταν στή θάλασσα· έκτός του ότι απέτρεψαν τήν καταστροφή όλων τών άλλων Πόλεων-Κρατών, έδειξαν επιπλέον, τό δρόμο τόν όποιο όφειλαν ν' άκολουθήσουν οί Έλληνες προκειμένου νά διατηρήσουν τή δύναμή τους. Είχαν άντιληφθεί ήδη, καί καλύτερα άπ' όλους τούς άλλους, πώς μία ένδεχόμενη έλληνική αυτοκρατορία δέν θά μπορούσε παρά νά είναι θαλασσοκρατορία. Συνεπώς, αυτή ή άπόφαση καί ή νίκη τους τούς όδήγησαν στην κατά θάλασσαν ήγεμονία. Όσο γιά τή Σπάρτη, πιστή στην παράδοση τής κατά ξηράν διεξαγωγής του πολέμου, άμελής όσον άφορά τή μέριμνα γιά τό στόλο της, αυτή είναι βέβαιο πώς θά είχε ήττηθεί άπό τό τεράστιο βαρβαρικό στράτευμα.⁸⁵ Όστε τό συμπέρασμα είναι ότι μέχρι τούς Μηδικούς Πολέμους μπορεί νά δικαιωνόταν ή σπαρτιατική ύπεροχή, έπειδή ό στρατός της ήταν ισχυρός καί οί θεσμοί τής σταθεροί· αλλά μετά τή Σαλαμίνα έπρεπε πλέον ν' αναλάβει τήν ήγεμονία ή Αθήνα, ή κατ' έξοχήν ναυτική δύναμη.

Είναι σαφές σέ ποιά κατηγορία άνήκει αυτός ό συλλογισμός: έν μέρει έντάσσεται στον τομέα τής ήθικης, έφόσον γίνεται άναφορά ύπηρεσιών πού προσεφέρθησαν καθίσταται όμως πολιτικός άποδεικτικός συλλογισμός, όταν προχωρεί σέ έκθεση τών λόγων γιά τούς όποιους τό παρελθόν, κατ' άνάγκην, αυτό τό παρόν θά έπιγεννοῦσε. Είναι ή Αθήνα κατακριτέα, έπειδή τέθηκε έπικεφαλής της Συμμαχίας τής Δήλου, μετά τή Σαλαμίνα, τή στιγμή πού ό στόχος της ήταν νά άποτραπεί κάθε ένδεχόμενη ανανέωση τών βαρβαρικών επιθέσεων καί νά άπελευθερωθούν οί Έλληνες τών νησιών; Δυνάμει ποιοῦ δικαιώματος θά μπορούσε νά τεθεί υπό άμφισβήτηση ή άπόφασή της νά σταθεροποιήσει τήν όργάνωση αυτής τής συμμαχίας καί νά τιμωρήσει παραδειγματικά τίς Πόλεις-Κράτη του Αιγαίου οί όποιες άρνήθηκαν νά ένταχθούν ή θέλησαν ν' άποσκιρτήσουν; Τό δικαίωμα τής πρωτοκαθεδρίας — ένα δικαίωμα πού κατακτήθηκε δίκαια στή

Σαλαμίνα — δέν δημιουργεῖ μόνον εὐθύνες, προσδίδει καί ἐξουσία ἢ ὅποια δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι αὐστηρή. Αὐτό ὑπαγορεύει τό κοινό καλό ἀλλά καί τό καλό της ἄρχουσας Πόλης-Κράτους. Ἡ δύναμή της προκαλεῖ ἀντιζηλίες καί τήν ὑποχρεώνει νά ἐνεργεῖ μέ ἀκλόνητη ἀποφασιστικότητα. Ἡ Ἀθήνα δέν φοβήθηκε νά πάρει στά χέρια της τά ἡνία· εἶναι ἄραγε καταδικαστέα, ἐπειδή προσπαθεῖ νά τά κρατήσῃ σταθερά τή στιγμή πού ὅποιαδήποτε ἔνδειξη ἀδυναμίας θά ἔθετε σέ κίνδυνο τήν ἴδια τήν ἀνεξαρτησία της ὡς Πόλης-Κράτους; Ἡ λογική ἐνός τέτοιου συλλογισμοῦ δέν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση: ἔχοντας ἀκολουθήσει τήν ὁδὸ τοῦ ἐπεκτατισμοῦ ὑπὸ τήν πίεση τοῦ ἔνδοξου παρελθόντος τους, οἱ Ἀθηναῖοι ὑποχρεώθηκαν ν' ἀναλάβουν — πρὸς ὄφελος ὁλόκληρης τῆς Ἑλλάδας καί, βεβαίως, τῆς ἴδιας της Ἀθήνας — ἓνα καθῆκον τό ὅποιο, κατ' ἀνάγκη, προκαλεῖ τό μίσος καί, ἐπομένως, ἀπαιτεῖ διαρκῶς τήν προσφυγὴ στή βία. Οἱ ἠθικοὶ νόμοι καί τό ἀρχαῖο «διεθνὲς δίκαιο» δέν ἔχουν θέση ἐδῶ. Ἡ Ἀθήνα ἔπραξε ἐκεῖνο πού ἔπρεπε νά πράξῃ, ἐφόσον ἂν δέν ἐνεργοῦσε κατὰ τέτοιον τρόπο κινδύνευε νά καταστραφεῖ ἡ ἴδια.

Ἔχουμε ἐδῶ ἓνα δεῖγμα τῆς θεματικῆς πού ἀνέπτυξε ἡ φιλοσοφικὴ σχολή ἢ ἐπονομαζόμενη Σοφιστικὴ. Στὴν ἴδια ἀγόρευση, ὁ Θουκυδίδης ἐκθέτει μέ μεγάλη σαφήνεια αὐτὴ τὴ θεματικὴ. Οἱ πρέσβεις, πρὶν ἀπὸ τὸν Καλλικλῆ καί τὸν Πῶλο,⁸⁶ ἐπικαλοῦνται τό φυσικὸ δίκαιο προκειμένου ν' ἀποδείξουν τήν «καλὴ πίστη» τῆς Ἀθήνας: «Ἐτσι λοιπόν, οὔτε ἐμεῖς κάναμε τίποτε παράδοξο, κάτι ἀντίθετο πρὸς τὴ συνηθισμένη πρακτικὴ τῶν ἀνθρώπων, ὅταν ἀποδεχθῆκαμε τήν ἡγεμονία τότε πού μᾶς προσφερόταν ἢ ὅταν δέν τήν ἐγκαταλείψαμε ἐφόσον μιά τέτοια στάση ἐπέβαλαν λόγοι πολὺ πῖο ἰσχυροί: ἡ τιμὴ, ὁ φόβος καί τό συμφέρον· ἐξάλλου δέν εἴμαστε οἱ πρῶτοι πού ἔπραξαν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο καί ἦταν ἀνέκαθεν δεδομένο ὅτι ὁ ἰσχυρότερος ἐπιβάλλεται στὸν πῖο ἀδύναμο».⁸⁷ Καί, καθιστώντας προφανέστερο τὸν πραγματισμό τους, προσθέτουν: «Ἐπικαλεῖσθε ἓνα δίκαιο τό ὅποιο ποτὲ δέν ἔχει ἀποδειχθεῖ ἀρκετὰ ἰσχυρὸ ὥστε νά ἐμποδίσῃ κάποιον νά ἀποκτήσῃ κάτι, ὅταν τοῦ παρέχεται ἡ εὐκαιρία νά τό πάρῃ διὰ τῆς βίας». Ἀπευθύνουν στοὺς Σπαρτιάτες καί τοὺς συμμάχους τους μιά ἐντελῶς ἀπροσχημάτιστη κατηγορία: ἡ δικαιοσύνη πού ἐπικαλοῦνται οἱ Λακεδαιμόνιοι εἶναι ἀπλῶς διακοσμητικὴ· ἔχουν οἱ ἴδιοι ὡς κίνητρα τό συμφέρον καί τὴ δύναμη ἀλλὰ προτίμησαν, ὑπὸ τίς ἐπικρατοῦσες συνθῆκες, νά ἐπικαλεσθοῦν τοὺς ἠθικοὺς νόμους.

Αὐτὴ ἡ προσφυγὴ στὸ δίκαιό του ἰσχυρότερου φαίνεται ὅτι εἶναι μιά μόνιμη παράμετρος τῆς νοοτροπίας τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἐπεκτατισμοῦ: οἱ διαλεγόμενοι μέ τοὺς Μήλιους ἐκπρόσωποι τῶν Ἀθηναίων μιλοῦν τήν ἴδια γλῶσσα: «Οἱ θεοί, ὅπως νομίζουμε, καί οἱ ἄνθρωποι, ὅπως μᾶς ἔχει διδάξει ἡ πραγματικότητα, κατατείνουν πρὸς τὴν κυριαρχία καί αὐτὴν τὴν τάση τοὺς τήν ἐπιβάλλει μιά ἀντίστοιχη φυσικὴ ἀναγκαιότητα ὅπουδήποτε οἱ δυνάμεις τους ὑπερισχύουν. Δέν θεσπίσαμε ἐμεῖς αὐτό τό νόμο, οὔτε εἴμαστε οἱ πρῶτοι πού τὸν ἐφαρμόζουν»⁸⁸ Συνεπῶς, ἡ φιλοσοφία τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἐπεκτατισμοῦ εἶναι ὠμότατος, ἀδιάλλακτος καί σαφέστατος πραγματισμός. Τελικά, αὐτὸς καθοδηγεῖ τοὺς ἡγέτες τοὺς

έναλλασσόμενους στην εξουσία της δημοκρατίας. Από την άποψη αυτή ή διαφορά μεταξύ του Περικλή και του Κλέωνα είναι ελάχιστη. Έννοείται ότι, κατά τά άλλα, οί δύο πολιτικοί διαφέρουν, εφόσον ό Περικλής παραμένει συνετός και αρνεϊται τίς ριψοκίνδυνες περιπέτειες, ενώ ό Κλέων σπεύδει νά δράσει χωρίς νά έχει προηγουμένως εκτιμήσει τήν κατάσταση — τό ίδιο θά κάνει, αργότερα, και ό Αλκιβιάδης. Οί επιτυχίες της Πόλης-Κράτους, ή δόξα της, ή ευημερία τών πολιτών της, συνιστοῦν αξίες στίς όποίες πρέπει νά προσαρμόζονται τά πάντα· οί ήθικές επιταγές πού απορρέουν από τήν παράδοση έχουν καταστεί άπλά επιχειρήματα — επίσης πραγματιστικά — τά όποια χρησιμοποιοῦν οί αδύναμοι προσπαθώντας νά κάμψουν τή θέληση τών ισχυρών: «Κανείς από μᾶς [τούς Αθηναίους και τούς Μήλιους] δέν πρέπει νά υπερβεί τά όρια τών θετικῶν πραγμάτων: γνωρίζουμε, και έσεϊς γνωρίζετε εξίσου καλά, ότι τό δίκαιο δέν έχει θέση στίς ανθρώπινες διενέξεις όταν οί δυνάμεις τών δύο πλευρῶν είναι άνισες σ' αὐτήν τήν περίπτωση, οί ισχυροί ασκοῦν τήν εξουσία τους και οί αδύνατοι όφείλουν νά υποχωρήσουν».⁸⁹

Σήμερα, ή σχέση μεταξύ πολιτικοῦ πραγματισμοῦ και κατακτητικῆς πολιτικῆς γίνεται εύκολα αντιληπτή: αλλά δέν είναι εξίσου σαφές στην περίπτωση της Αθήνας, μιᾶς δημοκρατίας πού προσπάθησε, όπουδήποτε της τό επέτρεψαν οί συνθήκες, νά προωθήσει θεσμούς βασιζόμενους στην ίσονομία. Είναι δυνατόν νά δεχθοῦμε ότι ένα κράτος τό όποιο επί μακρόν αποτελοῦσε τό πρότυπο τών φιλελεύθερων πολιτευμάτων επρέσβευε έν πλήρη συνειδήσει ότι ό ισχυρότερος έχει πάντα δίκιο; Έδω δέν τίθεται θέμα νά εξετάσουμε άν ὄντως τό συμφέρον κατευθύνει τήν ιστορία — είτε τά πολιτεύματα είναι δημοφιλή, είτε όχι — τό θέμα είναι νά καταλάβουμε τό ιδεολογικό σύστημα τοῦ αθηναϊκοῦ επεκτατισμοῦ τό όποιο, έσκεμμένα, επιτυγχάνει τό συνδυασμό φαινομενικά αντιφατικῶν ὄρων. Μήπως οί δημοκράτες δέν είναι εκείνοι πού επικαλοῦνται πάντοτε τή δικαιοσύνη, καταδικάζουν τή βία και παραπέμπουν σέ μιᾶ αρχή φυσικοῦ δικαίου αντίθετη από τήν αρχή τήν όποία υποστηρίζουν οί αθηναῖοι διπλωμάτες; Μήπως οί δημοκρατικοί πολιτικοί δέν είναι εκείνοι πού τονίζουν πάντοτε τό δικαίωμα τών λαών γιά αὐτοδιάθεση και εδραιώνουν τήν πρακτική τους στό ιδεώδες μιᾶς ανθρωπιστικῆς ήθικῆς; Δέν είναι παράδοξο τό γεγονός ότι ή ολιγαρχική Σπάρτη υπερασπίζεται τήν αὐτονομία τών Πόλεων-Κρατῶν και ότι ὅλοι οί έλληνες εραστές της έλευθερίας δέχονται μέ ανακούφιση τήν εἴδηση πώς νικήθηκε ή αθηναϊκή δημοκρατία;

Η αλήθεια είναι πώς οί διαφορές ήθικῆς και πολιτικῆς υφῆς μεταξύ της ελληνικῆς δημοκρατικῆς Πόλης-Κράτους και συγχρόνου δημοκρατικοῦ Κράτους είναι τόσο μεγάλες, ὥστε αὐτές οί αντιφάσεις δέν πρέπει νά εκπλήσσουν κανένα. Εφόσον ή αρχαιοελληνική δημοκρατική Πόλη-Κράτος συγκροτεϊται από κοινωνία πολιτῶν ενεργῶς συμμετεχόντων, ή μέριμνα γιά τή διασφάλιση της έλευθερίας στό έσωτερικό της είναι απολύτως συμβατή προς τήν επιθυμία της κυριαρχίας στό έξωτερικό. Ο Αθηναῖος είναι ελεύθερος ανάλογα μέ τό πόσο είναι ανεξάρτητος, ή δέ εθνική ανεξαρτησία αποτελεί εγγύηση της

ανεξαρτησίας τοῦ πολίτη· μὲ ἄλλα λόγια ἡ σχέση μεταξύ ἀτόμου καὶ Πόλης-Κράτους εἶναι τόσο στενὴ, ὥστε τὸ πρῶτο δὲν φθάνει στὴν ὁλοκλήρωση παρὰ μόνον μέσω τῆς δεύτης· ἀπαράβατος ὅρος τῆς ἐλευθερίας τοῦ πολίτη εἶναι ἡ ἐλευθερία τῆς Πόλης-Κράτους. Αὕτῃ ἡ τελευταία, ὅσο λιγότερο ἀπειλεῖται ἡ ἀσφάλειά της καὶ ὅσο περισσότερο ἐξαπλώνει τὴν κυριαρχία της σὲ ἄλλους λαούς, τόσο πιὸ ἐλεύθερη γίνεται. Ἡ Πόλη- Κράτος εἶναι ἐλεύθερη μόνον ὅταν εἶναι ἀνεξάρτητη· καὶ ἂν ἐξουσιάζει ἄλλους, τόσο τὸ καλύτερο.⁹⁰ Αὕτῃ ἡ ἀποψη ἀφορᾷ τόσο τὴν πολιτική, ὅσο καὶ τὴν οἰκονομία καὶ μπορεῖ νὰ γίνῃ κατανοητὴ βάσει τῆς κοινωνικῆς δομῆς πού ἐπικράτει. Πολιτικά, ἡ καταστροφή τῆς Πόλης-Κράτους ὁδηγεῖ τὴν πλειονότητα τῶν πολιτῶν σὲ νὰ κινδυνεύουν νὰ διασπαρῶν ἢ νὰ καταλήξουν δοῦλοι· οἰκονομικά, ἡ φορολογία ἡ ἐπιβαλλόμενη στοὺς ὑποτελεῖς ἀποτελεῖ ἔσοδο κοινῆς ὠφέλειας: ἡ μισθοφορία, τὰ μεγάλα ἔργα, ἡ διανομὴ τροφῆς, ποικίλα χρηματικά βοηθήματα, θεάματα, ὅλα αὐτὰ ὀφείλουν τὴν ὑπαρξή τους στὰ ἀποικιοκρατικά εἰσοδήματα τῆς Πόλης-Κράτους. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ διατήρηση ὑποτελῶν ἰσχύει, σχηματικά, ὅτι ἰσχύει καὶ στὴν περίπτωσιν τῆς διατήρησης δούλων: οἱ πολῖτες ἐξασφαλίζουν ἀνετη ζωὴ, ἀνεξαρτησία καὶ ἀσφάλεια ἀντίστοιχες πρὸς τὸ πλῆθος τῶν ὑποτελῶν καὶ τῶν δούλων πού συλλογικά ἐκμεταλλεύονται. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τίς σύγχρονες θεωρίες περὶ φυσικοῦ δικαίου, σύμφωνα μὲ τίς ὁποῖες τὸ κράτος ἀποτελεῖ τὸ μέσον διὰ τοῦ ὁποῦ ὁλοκληρώνεται τὸ ἄτομο, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ νοοτροπία ἡ Πόλη-Κράτος εἶναι τελικὸς σκοπὸς ὅλων τῶν ἐλπίδων καὶ τῶν ἐπιθυμιῶν τοῦ πολίτη.

Κατὰ συνέπειαν, ἡ ἐπιθυμία τῆς ἄσκησης ἡγεμονίας εἶναι κάτι τὸ ὁποῖο δὲν ἐπιδέχεται οὔτε ἀμφισβήτηση, οὔτε ἐπιδοκιμασία. Πάντως, ὁ Θουκυδίδης, ἀναλύοντας τὸ μηχανισμό τῆς ἱστορίας, δὲν παραλείπει νὰ τονίσῃ τοὺς κινδύνους πού ἐνέχει κατ' ἀνάγκη μιὰ τέτοια πολιτική: ὀφείλει νὰ λαμβάνει μέτρα ἐπειδὴ ἐνδέχεται πάντοτε νὰ ἐξεγερθοῦν οἱ ἐξαρτημένες Πόλεις-Κράτη ἢ νὰ προβάλλουν ἀντίστασιν ἐκεῖνες πού διατηροῦν ἀκόμη τὴν ἐλευθερία τους· ὀφείλει, ἐπίσης, νὰ εἶναι προετοιμασμένη γιὰ ἓνα ὁλοκληρωτικὸ πόλεμο.⁹¹ Ἐνῶ μιὰ ἡγεμονία ὅπως ἐκείνη τῶν Σπαρτιατῶν μπορεῖ νὰ ἐλπίζει ὅτι θ' ἀποφύγει τὴ βία, μιὰ ἡγεμονία, σὰν τὴν ἀθηναϊκὴ εἶναι βέβαιο ὅτι κάποτε θὰ χρειαστεῖ ν' ἀντιμετωπίσῃ αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενον. Βρίσκεται λοιπὸν «διαρκῶς ὑπὸ ἀπειλήν» καὶ ὑπάρχει ἡ πιθανότητα νὰ ἡττηθῇ: ἡ συνειδητοποίηση τῆς ἀπειλῆς αὐξάνει, ὅσο προχωρεῖ ἡ ἀφήγηση, στοὺς κόλπους τῶν Ἀθηναίων καὶ τοὺς ἐξωθεῖ σὲ παράλογες περιπέτειες οἱ ὁποῖες ἐπισπεύδουν τὴν καταστροφὴ τῆς πατρίδας τους. Ἐφόσον τὸ δίκαιο εἶναι ἐκεῖνο τοῦ ἰσχυρότερου, πρέπει ὁ ἴδιος ὁ ἰσχυρὸς ν' ἀναγνωρίζῃ ὅτι ὅταν καταστῇ ἀνίσχυρος θὰ χάσῃ τὰ πάντα. Ἄν ὁ Λύσανδρος εἶχε ἀκολουθήσῃ τὸ παράδειγμα τῶν Ἀθηναίων, ἡ Πόλη τῆς Παλλάδος θὰ εἶχε καταστραφεῖ καὶ οἱ πολῖτες της θὰ εἶχαν διασπαρῆ σὲ ξένα μέρη.

Συγκρινόμενος μὲ τὸν ἀθηναϊκὸ πραγματισμό, ὁ ἰδεαλισμὸς τῶν Σπαρτιατῶν φαίνεται, κατὰ τὸ πρῶτο στάδιον τῆς σύγκρουσης, ἐξαιρετικὰ ἀνούσιος. Οἱ Κορίνθιοι τοὺς καταμαρτυροῦν ἀγαθότητα καὶ ὑπερβάλλουσα φρόνησιν καὶ

τούς ἐφιστοῦν τὴν προσοχή στους κινδύνους πού διατρέχουν υἱοθετώντας μιὰ στάση τόσο συγκρατημένη, ἐνῶ ἀντιμετωπίζουν τὴν ἀποφασιστικότητα τῶν Ἀθηναίων. Ἐχουμε δεῖ τί κρύβεται πίσω ἀπὸ τὸ φιλελευθερισμὸ τῶν Λακεδαιμονίων: ἀποσκοπεῖ στὴ διασφάλιση μιᾶς ὑπεροχῆς ἢ ὁποῖα μπορεῖ νὰ διατηρηθεῖ μόνον ὅταν ἡ Ἑλλάδα εἶναι κατατεμαχισμένη σὲ Πόλεις-Κράτη ἀντιμαχόμενες μεταξύ τους. Οἱ Ἀθηναῖοι τὸ τονίζουν αὐτὸ ἀνελλιπῶς. Παρ' ὅλα αὐτὰ, εἶναι ἀξιοσημείωτο τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ σπαρτιατικὴ ἐπιχειρηματολογία, εἴτε εἶναι εἰλικρινῆς εἴτε ὑποκριτικὴ, ἐξακολουθεῖ νὰ στηρίζεται στίς ἀρχαῖες ἑλληνικὲς ἀπόψεις περὶ διεθνούς δικαίου. Ἀλλὰ καθὼς ὁ πόλεμος ἀποκτᾷ μεγαλύτερη βιαιότητα καὶ ἡ ἀπειλὴ πρὸς τὴν ἴδια τὴν Σπάρτη μεγαλώνει ἐπίσης, οἱ ἀρχές τῶν Λακεδαιμονίων μεταβάλλονται. Καθίσταται προφανές ὅτι ὁ πραγματισμὸς εἶναι ἀναγκαῖος καὶ οἱ κυβερνῶντες, προκειμένου νὰ κινητοποιήσουν τοὺς πολῖτες καὶ τοὺς συμμάχους, ἐγκαταλείπουν τὸν ἰδεαλισμὸ τους καὶ στὰ ἔργα καὶ στὰ λόγια. Βέβαια, ὁ ἀγὼνας πού διεξάγεται στους κόλπους τοῦ πελοποννησιακοῦ συνασπισμοῦ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀπελευθερωτικός· ἀλλὰ ἡ Σπάρτη ὑποχρεώνεται νὰ εὐθυγραμμισθεῖ μέ τίς ἀπόψεις τῆς ἀντιπάλου τῆς.

Ὁ ἐπεκτατισμὸς κάνει τοὺς ἐμπόλεμους νὰ συνειδητοποιήσουν πόσο ἀναπόφευκτη εἶναι ἡ βία: καὶ ἀπὸ τίς δύο πλευρές ἐγκαταλείπεται ἡ προσπάθεια αὐτοδικαιολόγησης βάσει ἀξιών καὶ διαπιστώνεται ἀπλῶς ἡ ἀντικειμενικὴ ἀναγκαιότητα. Ὁ Βρασίδης παίζει ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴ μεταστροφή τῆς σπαρτιατικῆς νοοτροπίας. Ὅπως ἔχουμε ἤδη δεῖ, στὸν τομέα τῆς στρατιωτικῆς τεχνικῆς καὶ τακτικῆς ἐπέτυχε ριζοσπαστικὲς ἀλλαγές τῶν πελοποννησιακῶν πολεμικῶν τεχνῶν καὶ ἐπιθετικὴ ἀποτελεσματικότητά πού δέν ὑπῆρχε προηγουμένως. Αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ φαίνεται ὅτι συμβολίζει μιὰ βαθύτερη μεταβολή. Ἐξάλλου, ἡ Σπάρτη ἀποφασίζει ν' ἀσχοληθεῖ μέ θέματα ναυτικῆς στρατηγικῆς, πρᾶγμα πού ἀποδεικνύει πόσο ἔχει κλονιστεῖ ἡ παλαιὰ θέση τῆς. Αὐτὸς ὁ πραγματισμὸς, ὁ ἀποδεχόμενος τὴ βία καὶ ὁ ἔτοιμος νὰ ἀναγνωρίσει ὅτι ἡ τυραννίδα μόνον ἐξασφαλίζει πρᾶγματι τὴν ἰσχύ καὶ τὴν ἀνεξαρτησία, καθίσταται ἑκδηλὸς στό λόγο πού ἀπευθύνει ὁ Βρασίδης στους πολῖτες τῆς Ἀκάνθου, προτείνοντάς τους νὰ ἐνταχθοῦν στό πελοποννησιακὸ στρατόπεδο. Ἀρχικά, ὁ στρατηγὸς καθορίζει τοὺς πολεμικοὺς στόχους τῆς Συμμαχίας: «Ὅσο γιὰ μένα, δέν ἔρχομαι νὰ καταπιέσω τοὺς Ἕλληνες, ἔρχομαι νὰ τοὺς ἀπελευθερώσω. Ὑποχρέωσα τοὺς Λακεδαιμόνιους ἄρχοντες νὰ ἐγγυηθοῦν, παίρνοντας τοὺς ἱερότερους ὅρκους, ὅτι θὰ διατηρήσουν τὴν ἀνεξαρτησία τους ὅλοι οἱ λαοὶ τῶν ὁποίων θὰ κερδίσω τὴν ὑποστήριξη».⁹² Ἐδῶ πρόκειται γιὰ παραδοσιακὴ πολιτικὴ. Οἱ κάτοικοι τῆς Ἀκάνθου δέν πρέπει νὰ φοβοῦνται μήπως τοὺς ἐπιβληθεῖ ἓνα καθεστῶς πού δέν ἐπέλεξαν οἱ ἴδιοι: ἡ Σπάρτη ἔχει ἀποφασίσει, ὅχι μόνον νὰ ἐγγυηθεῖ τὴν ἀνεξαρτησία τῶν Πόλεων- Κρατῶν, ἀλλὰ καὶ νὰ τίς ἀφήσει ἐλεύθερες νὰ ἐπιλέξουν τὸν τρόπο διακυβέρνησής τους. Ἀλλὰ, παρὰ τὴ διαβεβαίωση τῶν Λακεδαιμονίων, εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ προτιμήσει ἡ Ἀκάνθος ὅτι ἐξυπηρετεῖ τὴν ἀσφάλεια καὶ τὸ συμφέρον τῆς ἢ παραμονὴ τῆς στό στρατόπεδο τῶν Ἀθηναίων: «Τότε θὰ προσπαθήσω νὰ σᾶς πείσω νὰ συμφωνήσετε μαζί μας καταστρέφοντας καὶ

ἐρημώνοντας τὰ ἐδάφη σας. Δέν φοβοῦμαι πῶς αὐτό θά εἶναι ἄδικο, ἀντίθετα πιστεύω πῶς μία τέτοια στάση τήν δικαιολογεῖ μία διπλή ἀναγκαιότητα: τό συμφέρον τῶν Λακεδαιμονίων, γιά τούς ὁποίους ἰσχυρίζεσθε ὅτι τρέφετε αἰσθήματα συμπάθειας, πού δέν θά ἀνεχόντουσαν νά σᾶς δοῦν ὑποτελεῖς τῶν Ἀθηναίων ἔχοντας ἀρνηθεῖ τή δική μας πρόταση γιά συμμαχία, καί τό συμφέρον τῶν Ἑλλήνων, τῶν ὁποίων τήν ἀπελευθέρωση θά παρεμπόδιζε ἡ στάση σας».⁹³ Ἡ διαλεκτική εἶναι πλέον σαφής: ἡ Σπάρτη ὑπερασπίζει τήν ἐλευθερία τῶν Πόλεων-Κρατῶν· ἀλλά ἡ ὑπεράσπιση τῆς δικῆς της ἀσφάλειας τήν ὑποχρεώνει νά διασφαλίσαι αὐτήν τήν ἐλευθερία ἀκόμη καί χρησιμοποιώντας βία, ἀκόμη καί παρὰ τή θέληση τῶν ἰδίων τῶν λαῶν πού θέλει νά ἀπελευθερώσει. Ἡ ἀρχή της ἀνεξαρτησίας ἔχει χάσει τήν ἰδεαλιστική χροιά της· ἔχει πάψει νά εἶναι ἠθική ἐπιταγή καί καθίσταται πλέον πολιτική σκοπιμότητα. Ἡ δέ Σπάρτη ἀποβλέπει στό διαμελισμό τῆς ἀθηναϊκῆς ἐπικράτειας, ἔστω καί παρὰ τή θέληση τῶν ὑπολοίπων Πόλεων-Κρατῶν, γιά νά ἀποφύγει τήν ἐνδεχόμενη μελλοντική ὑποταγή της στήν τυραννία. Προκειμένου νά ὑλοποιηθεῖ, ἡ ἀρχή της ἀνεξαρτησίας χρειάζεται νά μετατραπεῖ στό ἀντίθετό της καί νά προσαρμοστεῖ στίς ἀπαιτήσεις τῶν καιρῶν ἐντασσόμενη σέ μία καταπιεστική πολιτική ἀντίστοιχη πρός ἐκείνην πού ἀσκεῖ ἡ Ἀθήνα. Ὁ ἀθηναϊκός ἐπεκτατισμός μεταβάλλει τήν ἄποψη τῆς Σπάρτης περί ἡγεμονίας.

Κατ' αὐτόν τόν τρόπο, προκύπτει ἕνας περίεργος παραλληλισμός τόν ὁποῖον ὁ Θουκυδίδης τονίζει ἀνελλιπῶς. Ὅπως κατὰ τό τέλος τῶν Μηδικῶν Πολέμων ἡ ἀναγκαιότητα ὥθησε τήν Ἀθήνα στήν ἀνάληψη ἡγετικοῦ ρόλου ὁ ὁποῖος τήν ὀδήγησε στόν ἡγεμονισμό, ἔτσι καί ἡ Σπάρτη, ἐπιχειρώντας νά προστατεύσει τούς Ἕλληνες ἀπό τόν ἀθηναϊκό ἐπεκτατισμό, ὀδηγεῖται στήν ἐπιβολή ἐπὶ τῶν Πόλεων-Κρατῶν μιᾶς ἐξουσίας ὅλο καί περισσότερο καταπιεστικῆς. Ἡ εὐθύνη πού ἀναλαμβάνει τιθέμενη ἐπικεφαλῆς τῆς σταυροφορίας γιά τήν ἐλευθερία τῆς προσδίδει τέτοια ἐξουσία ὥστε νά προκαλεῖ μίση καί ἀντιζηλίες, κάτι πού εἶχε συμβεῖ καί στήν περίπτωση τῆς Ἀθήνας. Ὅπως εἶχε προεῖπει, πρὶν ἀπό τήν τυπική ἔναρξη τοῦ πολέμου, ἡ ἀθηναϊκή ἀντιπροσωπεία στήν Σπάρτη: «Ἐστω ὅτι ἀναλαμβάνατε ἐσεῖς τήν ἡγεμονία, ἀφοῦ πρῶτα θά μᾶς εἴχατε νικήσει, τότε θά βλέπατε πολύ γρήγορα νά χάνεται ἡ συμπάθεια πρός ἐσᾶς, ἡ ὁποία ὀφείλεται στό φόβο πού ἐμπνέουμε ἐμεῖς».⁹⁴ Πράγματι, ἡ Σπάρτη μεταβάλλεται σέ δύναμη ἐπεκτατική.

Ἐδῶ τό κτῆμα ἐς αἰὶ ἀποκαλύπτει ὅλην του τήν ἀξία. Ἡ ἀθηναϊκή φιλοδοξία προσεταιρίσθηκε τελικά, ἔστω καί ἂν τήν προσάρμοσε στίς δικές της ἀνάγκες, τή βαρβαρική ἐπιθυμία γιά ἐγκαθίδρυση αὐτοκρατορίας ἐξαπλούμενης καί ἀπό τίς δύο πλευρές τοῦ Αἰγαίου.⁹⁵ κατόπιν, ἡ Σπάρτη ἔλκεται ἐπίσης ἀπό τήν ἄλογη ἐπιδίωξη τῆς κυριαρχίας. Ἀπό τόν παραλληλισμό τῶν τριῶν πεπρωμένων ἐξάγεται ἕνας νόμος ὁ ὁποῖος, κατὰ τόν Θουκυδίδη, εἶναι ὁ νόμος πού διέπει τήν ἀνθρώπινη ἱστορία. Ἡ ὑπέρμετρη φιλοδοξία τῶν Μεγάλων Βασιλέων, ἡ ἀλαζονεία τῆς Ἀθήνας καί οἱ ἐλπίδες τῆς Σπάρτης περί τό τέλος τοῦ πολέμου, ἔχουν κοινή προέλευση: τήν ἐπιθυμία κυριαρχίας. Ἡ ἐπιθυμία αὐτή παρουσιάζεται ὡς

ή κατ' ἑξοχήν διάσταση ή οποία καθιστᾶ δυνατή τήν κατανόηση τῆς ἱστορικῆς πράξης ἐν γένει καί, ταυτόχρονα, τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ὁ Πελοποννησιακός Πόλεμος, λόγω τῆς διάρκειας καί τῆς σημασίας τῶν ἐπεισοδίων του καί λόγω τῆς ὠμότητάς του, εἶναι, ὅπως φαίνεται, πειραματική ἀπόδειξη τοῦ ὀδυνηροῦ πεπρωμένου τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἱστορικοῦ ὄντος. Οἱ Πόλεις-Κράτη ἀναγκάζονται νά μετέλθουν βιαιῶν μέσων ἐπὶ ἄλλων Πόλεων-Κρατῶν, νά τίς καταδυναστεύσουν καί, κατ' αὐτόν τόν τρόπο, νά ὀδηγηθοῦν σέ αὐτοκαταστροφή.

Αὕτη ή ἀνελέτη ἀναγκαιότητα πού ὀδηγεῖ τό πεπρωμένο τῶν ἀνθρώπων δέν εἶναι ξένη πρὸς τή θέλησή τους. Ὑπό τήν προοπτική τοῦ Θουκυδίδη, ή ἀνθρώπινη ἐλευθερία δέν εἶναι ἀσύμβατη πρὸς τό νόμο πού τήν διέπει. Αὐτά τὰ θαρραλέα ἄτομα, τὰ ὁποῖα ἔχουν πλήρη ἐπίγνωση τῶν ἐπιδιώξεών τους καί πού πάνω τους βαρύνει ή τύχη τοῦ πολιτισμοῦ δέν εἶναι ἀνδρεῖκελα. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ ἱστορικός προκαθορισμός καί ή δυνατότητα ἐλεύθερης ἐπιλογῆς (τό αὐτεξούσιον) τῶν ἀτόμων δέν εἶναι πράγματα ἀσύμβατα. Ἡ ἀνθρώπινη βούληση — λόγω τῆς ἴδιας τῆς οὐσίας της —, ὅταν βασίζεται σέ σαφή γνώση τῶν περιστάσεων — καί ἔτσι ἀκριβῶς λειτουργοῦν οἱ πρωταγωνιστές τοῦ συγκεκριμένου πολέμου — ταυτίζεται, κατ' ἀνάγκη, πρὸς τό συμφέρον τῆς Πόλης-Κράτους· αὐτό τό συμφέρον τήν ὀδηγεῖ στήν τυραννίδα· κατά συνέπεια, οἱ διάφορες βουλήσεις ἀλληλοσυμπληρώνονται ὑπακούοντας στήν ἀναγκαιότητα καί συνθέτουν μιάν ἀναπότρεπτη καί τραγική ἀκολουθία. Μήπως ή μοῖρα τῆς Ἀθήνας δέν ὑπέφερε ἐξαιτίας του Ἀλκιβιάδη, ὁ ὁποῖος ἐξώθησε τὰ πράγματα πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς ἐκστρατείας στή Σικελία; Δέν εἶναι αὐτός, κατά κάποιον τρόπο, ὑπεύθυνος γιά τήν τελική πτώση τῆς πατρίδας του; Ἀναμφίβολα ναί· ἀλλά μήπως ὑπῆρχε καί ἄλλη διέξοδος; Εἶναι τυχαῖο τό γεγονός ὅτι ὁ λαός τῆς Ἀθήνας δέχθηκε αὐτήν τήν ἀδέξια λύση στό ἱστορικό του πρόβλημα; Ἐκτός ἀπό τή μεταφορά τοῦ πολέμου σέ ἄλλα ἐδάφη, τί θά μπορούσε ν' ἀποδείξει στήν Ἀθήνα τήν ἰσχύ της ἐφόσον εἶχε καταστεῖ ἀναποτελεσματική στήν Ἑλλάδα; Ὁ Ἀλκιβιάδης κερδίζει τή συγκατάθεση τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Δήμου μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι: «... δέν εἶναι πλέον δυνατόν νά περιορίσουμε τὰ ὅρια τῆς ἐπικρατείας μας. Ὑπό τίς παρούσες συνθήκες ἔχει καταστεῖ ἀναγκαία ή διεξαγωγή πολέμου μέ τίς ἰσχυρές Πόλεις-Κράτη καί ή διατήρηση τῶν ὑποτελῶν μας, ἐπειδή ἂν δέν ἐπιβάλουμε ἐμεῖς τήν κυριαρχία μας, κινδυνεύουμε νά τεθοῦμε ὑπό τήν δική τους κυριαρχία».⁹⁶ Τά πρόσωπα αὐτοῦ του δράματος δέν μοιάζουν βέβαια μέ τούς ἐγελιανούς ἥρωες οἱ ὁποῖοι, ἔρμαια τῶν παθῶν τους, ἐκπληρώνουν «ἀκουσίως» τό πεπρωμένο τῆς ἀνθρωπότητας: οἱ ἥρωες τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου σκέπτονται, ἐξετάζουν τίς δυνατότητες, παίρνουν ἀποφάσεις. Ὁ ἱστορικός, προκειμένου νά προβάλει μέ μεγαλύτερη σαφήνεια τήν ἐνάργεια τῶν σκέψεών τους, φέρνει τούς ὁμιλητές σέ ἀντιπαράθεση μεταξύ τους ὥστε ν' ἀναπτύσσονται παράλληλα οἱ ἀντικρουόμενες θέσεις: ὁ Ἀρχίδαμος ἀντιπαρατίθεται πρὸς τόν Σθενελαΐδη, ὁ Διόδοτος πρὸς τόν Κλέωνα, ὁ Νικίας πρὸς τόν Ἀλκιβιάδη. Τό σφάλμα φαίνεται ὅτι συνίσταται στή λανθασμένη ἐκτίμηση τῆς κατάστασης καί τῶν αἰτίων πού τήν διαμόρφωσαν. Ὁ ὅρος «σφάλμα» δέν εἶναι ὑπερβολικά βαρύν, ἐπειδή

ἀποτελεῖ ἀπόδοση στὰ καθ' ἡμᾶς του ὅρου ὕβρις. Ὁ Θουκυδίδης καταφεύγει συχνά σέ «ψυχολογική» ὀρολογία γιὰ νά ἐξηγήσει τή συμπεριφορὰ τῶν ἐμπόλεμων, παραδείγματος χάριν, τήν λέξη πόθος. Ἡ «ψυχολογική ροπή», γιὰ νά χρησιμοποιήσουμε μιὰ ἔκφραση τῆς J. de Romilly, ἀναφέρεται συχνά ὡς καθοριστικό κίνητρο. Στίς ἀρχές τοῦ πολέμου, ἡ ἀθηναϊκή ὑπεροψία, ἡ πεποίθηση ὅτι τίποτε δέν μπορεῖ ν' ἀντισταθεῖ σ' αὐτή τή νέα δύναμη, καθιστοῦν κατανοητές τίς ἀποφάσεις τῶν Ἀθηναίων ἀργότερα, ἡ ἀποθάρρυνση τῆς Ἀθήνας καί ὁ διακαής πόθος τῶν Σπαρτιατῶν νά ἡγεμονεύσουν παρέχονται, κατά κάποιον τρόπο, ὡς ἐξήγηση τῆς ἀνατροπῆς τῶν δεδομένων. Ἀλλά, ὅπως στόν Ἡρόδοτο ἡ συγκίνηση τῶν ἡρώων ἐξέφραζε μιὰ βαθύτερη μεταφυσική ἀναγκαιότητα, στόν Θουκυδίδη οἱ ψυχολογικές μεταπτώσεις ἀντικατοπτρίζουν σέ ἀτομικό ἐπίπεδο τήν πολιτική ἀναγκαιότητα. Δέν εἶναι αἰτία τῆς πράξης οὔτε εἶναι ἀποτελέσματα τῆς ἐπιρροῆς μιᾶς ἀνώτερης, μεταφυσικῆς δύναμης: ἀπλῶς ἀποτελοῦν τίς ἐντός του ἀνθρώπινου πνεύματος ἐκφάνσεις του νόμου τοῦ γίγνεσθαι. Οἱ κυβερνῶντες, ἔχοντας ἐπίγνωση τῆς ἐπικρατοῦσας κατάστασης καί συνείδηση τῶν αἰτίων πού ὁδήγησαν στήν κατάσταση αὐτή, δέν μποροῦν παρὰ νά θέσουν ὡς στόχο ὅ,τι ἐπιβάλλει τό γίγνεσθαι. Ἄν ὁ πόθος εἶναι ἡ ὑπεραπλουστευμένη μορφή τῆς βούλησης γιὰ δύναμη, αὐτή ἡ τελευταία εἶναι ἡ ἔκφραση, στό ἐπίπεδο τῆς ἀνθρώπινης φύσης, μιᾶς ἀναγκαιότητας στήν ὁποία ὑπακούει κάθε Πόλη-Κράτος ἐφόσον προσπαθεῖ νά ἐπιβιώσει. Ὁ ψυχολογικός, ὁ ἱστορικός καί ὁ φιλοσοφικός νόμος — οἱ ὅποιοι ἐξάγονται βάσει τῆς ἀφήγησης — συνδέονται μεταξύ τους μέ σχέση ἀκατάλυτη. Ὑπ' αὐτήν τήν ἔννοια, ἡ ἀπόφανση ὅτι, κατά τόν Θουκυδίδη, οἱ ἄνθρωποι δημιουργοῦν τήν ἱστορία τους, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὀρθή· ὅμως, αὐτήν τήν ἱστορία πού δημιουργοῦν, ἡ ἴδια τους ἡ οὐσία τους ὑποχρεώνει νά τήν δομήσουν βάσει τῶν καθοριστικῶν παραγόντων πού ἐπιβάλλει καί ἡ ἴδια ἡ ἀνθρώπινη φύση τους καί ἡ θέση τους ὡς πολιτικῶν ὄντων ἐνοικούντων σέ μιὰ Πόλη-Κράτος ἀγωνιζόμενη γιὰ τήν ἐπιβίωσή της.

Ἐδῶ λοιπόν, προκύπτουν ἀμέσως δύο ἐπιμέρους συμπεράσματα. Τό πρῶτο ἀφορᾷ τή σημασία τοῦ ἴδιου του πολιτικοῦ παράγοντα. Εἶναι ἐνδεικτικό τό γεγονός ὅτι στήν Ἑλλάδα τοῦ 5ου αἰῶνα γεννήθηκε ἡ ἱστορική θεώρηση πού ὑπογραμμίζει τήν ἔννοια τῆς πολιτικῆς ἀναγκαιότητας. Ἡ θεώρηση αὐτή συνδυάζει καθοριστικούς παράγοντες δύο διαφορετικῶν τύπων οἱ ὅποιοι, ἀκόμη καί σήμερα, θεωροῦνται συνήθως ὡς ἀσύμβατοι ἢ — τουλάχιστον — ἐξετάζονται μεμονωμένα: οἱ παράγοντες αὐτοί εἶναι, ἀφενός οἱ ἀναγόμενοι στή φύση τοῦ ἀνθρώπου καί, ἀφετέρου, οἱ ἀπορρέοντες ἀπό τήν ἀλληλουχία τῶν γεγονότων. Γιά τόν Θουκυδίδη, ἕνα γεγονός — τό ὁποῖο, προφανῶς, προέρχεται ἀπό κάποια ἀνθρώπινα κίνητρα καί ὡς ἐκ τούτου ἀποκαλύπτει τήν ἀνθρώπινη φύση — εἶναι ἱστορικό γεγονός, ἐπειδή ἐγγράφεται στὰ πλαίσια μιᾶς πολιτικῆς βούλησης, ἐπειδή ἐντάσσεται στή δυναμική πού κινητοποιεῖ ἕνα κράτος. Ἡ πολιτική ἐνέχει θέση μεσολάβησης μεταξύ τῆς ἀπλῆς ἀτομικῆς ἢ συλλογικῆς βούλησης καί τῆς ἱστορικῆς πράξης. Ἡ ἑλληνική Πόλη-Κράτος, ὡς δυναμική ὁλότητα, εἶναι ἡ

οὐσία ἐντός της ὁποίας καί μέσω τῆς ὁποίας ὑλοποιεῖται τό ἀνθρώπινο πεπρωμένο.

Πιό σημαντικό εἶναι τό δεύτερο συμπέρασμα: ὁ ἱστορικός χρόνος, δηλαδή ὁ χρόνος πού καταλαμβάνουν οἱ ἀνθρώπινες πράξεις, ἐκλαμβάνεται ὡς χρόνος ἀντικειμενικός του ὁποίου κάθε στιγμή, ἂν καί διαφέρει ἀπό τίς ἄλλες, συνδέεται μέ τίς ὑπόλοιπες σέ μιά ἀναγκαία ἀκολουθία. Ἐδῶ δέν ἔχουμε πλέον τό χρόνο τῶν ἀνέκδοτων πού ἀναφέρει σποραδικά ὁ Ἡρόδοτος, ἀλλά μιά χρονικότητα στά πλαίσια τῆς ὁποίας κάθε πράξη ἔχει διάρκεια καί, ἐπιπλέον, ἀπορρέει ἀπό ἕνα συγκεκριμένο παρελθόν καί κατατείνει πρός ἕνα μέλλον. Ἐπίσης, αὐτός ὁ πραγματικός χρόνος τίθεται ὡς θεμελιώδης διάσταση τῆς πραγματικότητας: μόνον λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν αὐτή τή διάσταση μπορούμε ν' ἀντιληφθοῦμε ποιά εἶναι ἡ ἀνθρώπινη φύση καί ποιοί οἱ νόμοι πού τήν διέπουν καί μάλιστα, μόνον μέσω αὐτῆς ἀποκαλύπτεται διαχρονικά ἡ μοῖρα τῶν κοινωνικῶν μορφωμάτων καί τῶν ἀνθρώπων.

Ὁ Ἡρόδοτος ἔφερε στό φῶς μερικές ἀπό τίς πλευρές τῆς προβληματικῆς της ἑλληνικῆς Πόλης-Κράτους. Ποιά εἶναι τά νέα ὄρια αὐτῆς τῆς προβληματικῆς πού ἀποκαλύπτει ἡ μελέτη τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου; Ποιά λύση μᾶς προτείνει; Πρέπει τώρα νά ἐξετάσουμε τό ἔργο τοῦ Θουκυδίδη ὑπό τήν ἀρχική μας προοπτική, δηλαδή βάσει τῆς ὑπόθεσης ὅτι κάθε πρωτότυπη ἱστορία μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς κριτική ἱστορία, καί ὁρίζει σαφῶς μιά πολιτική φιλοσοφία.

V

Ἡ Ἱστορία τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου χαρακτηρίζεται ἀπό μιά βαθύτατη ἀπαισιοδοξία· αὐτό τό ἔργο θά μπορούσε νά περιγραφεῖ ὡς συστηματική ἔκθεση τῆς ἀποτυχίας μιᾶς πρότασης. Ἡ συντριβή τῶν ἀθηναϊκῶν φιλοδοξιῶν ἀποτελεῖ σύμβολο τῆς ἀναγκαστικῆς ἀποτυχίας κάθε ἐνοποιητικῆς προσπάθειας. Ἡ καταστροφή εἶναι διττή: ἐντάσσεται ταυτόχρονα καί στόν τομέα τῆς ἠθικῆς καί στόν τομέα τῆς ἱστορίας. Ὁ πόλεμος, ὁ ὁποῖος πάντοτε δημιουργεῖ ἔκρυθμη κατάσταση, ὁξύνει στό ἔπακρο τά ἀνθρωπινά πάθη: κατά τίς ταραγμένες ἐποχές τυχοδιῶκτες, ἐγκληματίες καί ἄνθρωποι πού δέν διαθέτουν ἰσχυρή αἴσθηση τοῦ μέτρου ἔχουν στή διάθεσή τους τό κατάλληλο πεδίο δράσης γιά νά πραγματοποιήσουν τούς ἰδιοτελεῖς στόχους τους καί κατορθώνουν, πολύ εὐκολότερα ἀπ' ὅσο ἐν καιρῷ εἰρήνης, νά παρουσιάσουν τά ἐλαττώματά τους σάν ἀρετές. Κατά τόν Θουκυδίδη, ὁ Κλέων εἶναι ἀντιπροσωπευτικό δείγμα ἐκείνων τῶν τυχοδιωκτῶν οἱ ὁποῖοι, διαθέτοντας εὐγλωττία καί θράσος, μαγεύουν τά πλήθη μέ τά λόγια τους καί ἐξωθοῦν τά ἔθνη σέ παράτολμα ἐγχειρήματα. Τά ἄτομα αὐτῆς τῆς κατηγορίας, ὅταν πείθουν ὅτι ὁ ἐγωισμός τους εἶναι γεννησιότητα, ἡ πονηριά τους σοφία καί ἡ μεγαλομανία τους πολιτική μεγαλοφυΐα συμβάλλουν, τουλάχιστον ὅσο συνεργοῦν καί οἱ συνθήκες, στήν πλήρη ἀνατροπή τῶν παραδεδομένων ἀξιῶν. Ὁ φόβος μήπως ὑποβαθμισθεῖ ἢ ἀπωλεσθεῖ ἢ ἀνετη διαβίωση, οἱ κίνδυνοι πού διατρέχει ὁποῖος ἐπιμένει νά εἶναι δίκαιος σ' ἕνα

περιβάλλον όπου κυριαρχεί ή λατρεία της δύναμης, ό πόθος για διαρκή αύξηση του πλούτου καί της δόξας, οί κομπασμοί ανθρώπων πού προχωρούν στην πράξη χωρίς προηγουμένως νά έχουν διερωτηθεί επί των συνεπειών της, συντείνουν στη διαστρέβλωση των κοινωνικών κριτηρίων. Καί ό πόλεμος, αποκαλύπτοντας τά βασικά κίνητρα του ανθρώπου, παρέχει ταυτόχρονα μιά απογοητευτική εικόνα της ανθρωπότητας: ή φιλία, ή οικογένεια, ή τιμή, ακόμη καί ό ίδιος ό πατριωτισμός, παύουν νά είναι άξίες σεβαστές καί καθίστανται άπλά εργαλεία τά όποια χρησιμοποιούν, έπωφελούμενοι των περιστάσεων, άνθρωποι μεμονωμένοι ή οργανωμένοι σέ ομάδες προκειμένου νά θριαμβεύσουν οί φιλοδοξίες τους. Υίοθετώντας την όρολογία των νεότερων φιλοσόφων, θά μπορούσαμε νά πούμε ότι, έν καιρῷ πολέμου, οί θεμελιώδεις άξίες μετατρέπονται σέ χρηστικές άξίες. Η ήθική κατάπτωση συνοδεύεται από μιά καθαρά ιστορική παρακμή: ό μόνος τρόπος διά του όποιου ό πόλεμος θά έπαυε νά είναι βαθύτατα όλέθριος, θά ήταν ή προσφυγή σ' αυτόν μόνον προς αποκατάσταση της ειρήνης· τότε δέν θά μπορούσε πλέον νά υφίσταται, παρά μόνον ως μέσον προς επίτευξη ενός ήθικά ανώτερου σκοπού. Κανένα κείμενο της *Ιστορίας του Πελοποννησιακού Πολέμου* δέν διαγράφει μιά τέτοια προοπτική· ό πόλεμος, όδυνηρή αναγκαιότητα την όποία επιβάλλει ή ιδιαιτερότητα της ανθρώπινης φύσης, μόνον πόλεμο μπορεί νά φέρει: ή ειρήνη, ή γαλήνη, είναι άπλως διαλείμματα πού έχουν ως προορισμό την προετοιμασία ενός νέου κύματος βίας. Πρίν ακόμη αποτραπεί όριστικά ή βαρβαρική απειλή, ή Αθήνα άρχισε νά καταπιέζει λαούς καί νά υποδουλώνει εκείνους πού μόλις είχαν άπαλλαγεί από τους Πέρσες. Μήπως ή ήττα της Αθήνας την όποία προαναγγέλλουν τά τελευταία βιβλία του έργου δημιουργεί έλπίδες για την αποκατάσταση της ειρήνης; Κάθε άλλο, εκείνο πού μπορούμε εύκολα νά προβλέψουμε είναι ότι ή Σπάρτη θά έξαπλώσει την κυριαρχία της καί την επακόλουθη βία, υπό τίς δύο γνωστές μορφές της: την έξέγερση καί την καταστολή. Συνεπώς, τελικά έχουμε αυτήν την τραγική αντιπαράθεση: οί Πόλεις-Κράτη κατ' ανάγκη επιθυμούν τή δύναμη καί την ήγεμονία καί γι' αυτό τό λόγο συγκρούονται μέ την αντίστοιχη βούληση άλλων Πόλεων-Κρατών.

Η επικράτηση του άθηναϊκού έπεκτατισμού θά μπορούσε νά είναι ή λύση του προβλήματος πού αντιμετωπίζουν οί έλληνικές Πόλεις-Κράτη· ή ήττα των Πελοποννησίων, ή έγκαθίδρυση συγκεντρωτικού κράτους μέ πρωτεύουσα την Αθήνα θά μπορούσαν νά διασφαλίσουν μιά γαλήνη ανάλογη, ίσως, μέ την μετέπειτα επιβληθείσα από την Pax Romana. Η ιστορία όμως είχε διαφορετική έκβαση καί ό Θουκυδίδης διηγείται ακριβώς αυτήν την ιστορία. Υπήρχε, άραγε, κάποια δυνατότητα νά έχει γραφεί διαφορετικά ή ιστορία; Μήπως τό ίδιο τό έργο του Θουκυδίδη δέν παρέχει ένδείξεις όσον αφορᾷ τό τί θά έπρεπε νά γίνει υπό όρισμένες συνθήκες; Τουλάχιστον, είναι δυνατό ν' ανακαλύψουμε, στην ανάλυση των διαφόρων σταδίων της άθηναϊκής πολιτικής ή των προσώπων πού την καθορίζουν, στοιχεία τά όποια θά καθιστούσαν δυνατή την κατανόηση της πολιτικής θεώρησης — μέ την κανονιστική έννοια του όρου αυτή τή φορά — του ιστορικού; Έχει κάτι νά καταμαρτυρήσει στό δημοκρατικό πολίτευμα καί τό

θεωρεί υπεύθυνο για την ήττα της Αθήνας; Η αλήθεια είναι ότι τα ζητήματα έσωτερικής πολιτικής φαίνεται ν' απασχολούν ελάχιστα τον Θουκυδίδη· όποτε τυχαίνει ν' αναφερθεί σέ θεσμικά θέματα, τό κάνει αυτό ως ιστορικός, όχι ως υποστηρικτής· καί όταν επισημαίνει τά πλεονεκτήματα καί τά μειονεκτήματα κάποιου νομοθετήματος ή κάποιας κομματικής τοποθέτησης είναι πάντοτε ιδιαίτερα θετικιστής· αυτή ή επιφυλακτικότητα μᾶς διευκολύνει ν' αποσαφηνίσουμε τί σημαίνει ή έννοια «πολιτική» για τον Θουκυδίδη. Ο όρος εκλαμβάνεται υπό την αρχική του σημασία: έμπεριέχει όλα όσα αφορούν μιά Πόλη-Κράτος καθολικά θεωρούμενη ως ένότητα βούλησης καί πράξης. Οί έσωτερικές διαμάχες — όπως εκείνες πού εκδηλώθηκαν εξαιτίας του πραξικοπήματος των τετρακόσιων — εξετάζονται από τή σκοπιά του κράτους, όχι των κοινωνικών τάξεων. Κατ' αντίθεση προς τον Πλάτωνα, ό όποιος τόσο στό θετικό, όσο καί στό κανονιστικό επίπεδο έμμένει στην έννοια της ταξικότητας, ό Θουκυδίδης δέν θίγει καθόλου τό θέμα.⁹⁷ Τόν ενδιαφέρει ή ουσία του καθ' όλου κράτους, αν καί δέν παραγνωρίζει τό γεγονός ότι ή ουσία αυτή υλοποιείται διά μέσου καθεστώτων πού διαφέρουν κατά περίπτωση. Παραδείγματος χάριν, τή φιλοδοξία της Αθήνας τήν εκφράζει ένα δημοκρατικό καθεστώς, αλλά παραμένει, κατά κύριο λόγο, φιλοδοξία της Πόλης-Κράτους. Εύκολα διαπιστώνουμε ότι μιά θεσμική αλλαγή στό έσωτερικό μιᾶς Πόλης-Κράτους μεταξύ αυτών πού έχουν εμπλακεί στον πόλεμο δέν αλλάζει, κατά τή γνώμη του ιστορικού, κανένα από τά βασικά δεδομένα του προβλήματος. Η μεγαλύτερη επίπτωση πού θά μπορούσε νά έχει κάτι τέτοιο είναι, παραδείγματος χάριν, ή επίσπευση της πτώσης των Αθηνών. Η ελάχιστη σημασία πού αποδίδει ό ιστορικός στον τύπο του πολιτεύματος επιβεβαιώνεται από τό γεγονός ότι υπογραμμίζει τήν έδραίωση της ήγεμονίας της ολιγαρχικής Σπάρτης στη θέση της ήγεμονίας πού άσκούσε ή δημοκρατική Αθήνα. Άρα, ή πολιτική τοποθέτηση του συγγραφέα δέν είναι αρκετά σαφής ώστε νά μᾶς οδηγήσει σέ κάποιο συμπέρασμα.

Όσον αφορά τούς τρεις ήγέτες οί όποιοι εναλλάσσονται στην έξουσία της αθηναϊκής δημοκρατίας, είναι γνωστό ότι ό Θουκυδίδης έξυμνει τον Περικλή, επικρίνει μέ βίαιο τρόπο τον Κλέωνα χαρακτηρίζοντάς τον άνανδρο καί αγύρτη, καί έχει πλήθος επιφύλαξεις έναντι ταῆς προσωπικότητας του Αλκιβιάδη. Τήν παράδοση πού θεωρεί τον Περικλή μιά φωτεινή στιγμή της Ελλάδας⁹⁸, ό Άλκμεωνίδης τήν οφείλει κυρίως στό γεγονός ότι ό ιστορικός μας τον εγκωμιάζει στά δύο πρώτα βιβλία του έργου του. Πράγματι, οί δύο άγορεύσεις του καί ό «Έπιτάφιος» άποκαλύπτουν τόση πνευματική άνωτερότητα, τόση πολιτική φρόνηση, τόσο βαθιά επίγνωση των ιστορικών συνθηκών — επίγνωση των ορίων εντός των οποίων έπρεπε νά τίθενται οί απαιτήσεις του, τόσο από τήν Αθήνα όσο καί από τίς υπόλοιπες Πόλεις-Κράτη — ώστε νά δημιουργείται στον άναγνώστη άπορία όσον αφορά τήν επιλογή της δημοκρατίας νά τον διαδεχθούν άτομα κάθε άλλο παρά άντάξιά του. Ποιά χαρακτηριστικά γνωρίσματα διακρίνουν τήν πολιτική του Περικλή από εκείνην πού ακολούθησαν οί μετέπειτα διάδοχοί του; Άρκετές μελέτες έχουν καταδείξει ότι οί άποφάνσεις του Περικλή παρουσιάζουν

μεγάλη ομοιότητα προς εκείνες του Κλέωνα, ακόμη και από την άποψη του λεξιλογίου.⁹⁹ αλλά ή διαφορά ως προς τό πνεῦμα είναι προφανής. Είναι και οί δύο όπαδοί του έπεκτατισμοῦ· όμως, ένω ό πρώτος έξαίρει τά άγαθά μιᾶς άσκησης κυριαρχίας ίκανής νά διασφαλίζει τήν ισχυρή θέση τής Πόλης-Κράτους, μία δόξα άντάξια τών προγόνων και τή συρροή πλούτου και τιμών στήν Αθήνα, ό δεύτερος ύποστηρίζει τήν ιδέα μιᾶς δύναμης πού δέν ύποχωρεῖ σέ κανέναν και δέν πρέπει νά διστάζει νά προσφύγει σέ κάθε εἶδους βία. Κατά τόν Περικλή, καθήκον τών πολιτῶν είναι ή διατήρηση τής ήγεμονίας τήν όποία τούς κληροδότησαν οί προηγούμενες γενεές και ή ύποταγή τών άτομικῶν συμφερόντων στό συμφέρον τής Πόλης-Κράτους· κατά τόν Κλέωνα, στόχος είναι ή διασφάλιση μιᾶς τυραννίδας έπιθετικής και άνελέητης. Είναι σαφές ότι έδω αντιπαρατίθεται ή κριτική πράξη προς τήν άχαλίνωτη βιαιότητα. Κατά συνέπεια, ή διαφορά μεταξύ τών δύο ήγετῶν συνίσταται όχι στήν πολιτική τους τοποθέτηση, αλλά στόν τρόπο κατά τόν όποϊον αντιλαμβάνεται καθένas τους τήν τοποθέτηση αὐτή.

Αλλά ή διαφοροποίηση τών κινήτρων τής πράξης οδηγεί σέ μεταβολή τής ίδιαις της διαχείρισης τών κρατικῶν ύποθέσεων. Ἡ σύγκρουση μεταξύ του Νικία και του Αλκιβιάδη άποκαλύπτει τήν έκδηλη αντίθεση μεταξύ, άφενός τής πολιτικής του Περικλή, τής βασιζόμενης σέ συγκεκριμένη άνάλυση τής πραγματικής κατάστασης και άποβλέπουσας στήν αύξηση τής δόξας τών Αθηνῶν διά τής άποτροπής κάθε κινδύνου και, άφετέρου, τής πολιτικής πού επικρατεῖ κατά τήν περίοδο πρό τής καταστροφής στή Σικελία. Ὁ Νικίας είναι συνετός: κατά τήν πρώτη άγόρευσή του ένώπιόν της Ἐκκλησίας του Δήμου ύπογραμμίζει «ότι δέν πρέπει νά μᾶς παρασύρουν οί περιστάσεις, δέν πρέπει νά έξωθήσουμε σέ επικίνδυνα τολμήματα μία πόλη ήδη καταπονημένη και δέν πρέπει νά επιδιώξουμε διεύρυνση τής επικρατειάς μας πρίν σταθεροποιήσουμε τήν κυριαρχία μας στά έδάφη πού ήδη έλέγχουμε».¹⁰⁰ Πρόκειται για μία πρόταση εφαρμογής στήν πράξη τής συμβουλής τήν όποία έδωσε ό Περικλής κατά τίς άπαρχές του πολέμου: «Υπάρχουν και άλλοι λόγοι για τούς όποϊους έλπίζω σέ μία εὐτυχή κατάληξη, αν άποδεχθεῖτε νά μήν έπεκτείνετε τήν κυριαρχία σας όσο θά βρίσκεσθε σέ έμπόλεμη κατάσταση και αν δέν επιδιώξετε νά ριψοκινδυνεύσετε περισσότερο...».¹⁰¹ Αντιθέτως, ό Αλκιβιάδης προτείνει στους Αθηναίους νά άποτολήσουν μία, ακριβῶς αὐτῆς τής κατηγορίας, ριψοκίνδυνη επιχείρηση· ή επιχειρηματολογία του είναι άπλή και άρμόζει μάλλον σέ κάποιον άποφασισμένο νά έκβιάσει τή μοίρα, παρά σέ πολιτικό πού άποσκοπεῖ στήν προστασία ενός άπειλούμενου κράτους: «... έγώ ύποστηρίζω ότι μία πόλη συνηθισμένη νά καταφεύγει στή δράση κινδυνεύει νά οδηγηθεῖ ταχύτατα σέ καταστροφή, αν παραμείνει άπρακτη και ότι, για ένα λαό, ό καλύτερος τρόπος νά διατηρήσει τή δύναμή του είναι ή κατά τό δυνατόν μικρότερη αλλαγή τών ήθῶν και τών συνηθειῶν του...».¹⁰²

Ἡ αντιπαράθεση τών δύο θέσεων, υπό τό φῶς τής ήττας του άθηναϊκού στρατοῦ στή Σικελία, μᾶς παρέχει τή δυνατότητα νά αντιληφθοῦμε σαφέστερα

τή μεγαλοφυΐα τοῦ Περικλῆ. Τό γεγονός ὅτι ἡ Ἀθήνα μποροῦσε ν' ἀντέξει τούς κινδύνους μιᾶς σύγκρουσης μέ τή Σπάρτη κατά τίς ἀρχές τοῦ πολέμου, τότε πού ἦταν πανίσχυρη, ὅπως ἐπιβεβαιώνει ἡ ἀντικειμενική ἀνάλυση τῆς κατάστασης, δέν σημαίνει ὅτι μπορεῖ νά διακινδυνεύσει τό ἴδιο πράγμα κατά τήν ἐποχή τοῦ Ἀλκιβιάδου: ἡ Πόλη-Κράτος ἔχει ἀπώλειες σέ ἔμψυχο καί ἄψυχο ὑλικό, μιά ἐκστρατεία μακρινή, ἀκόμη καί ἂν ἀποβεῖ νικηφόρα, θά τήν ἀποδυναμώσει ἀκόμη περισσότερο.¹⁰³ Ὡστε ἡ σύγκριση τῶν τριῶν διαδοχικῶν ἡγετῶν — Περικλῆ, Κλέωνα, Ἀλκιβιάδου — ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι δέν καταδικάζεται ὡς λανθασμένη ἡ πολιτική τῆς Ἀθήνας ὅσον ἀφορᾷ τίς ἀρχές της, ἀλλά ὅσον ἀφορᾷ τόν τρόπο κατά τόν ὁποῖον ἐφαρμόσθηκε. Ἡ Ἀθήνα εἶναι «ἐκ φύσεως» ἐπεκτατική: ἀλλά, ἐνῶ ὁ Περικλῆς συγκρατεῖ τίς φιλοδοξίες τῆς Πόλης-Κράτους ἐντός τῶν πλαισίων τῶν ἐπιβεβλημένων ἀπό τή φρόνηση, οἱ διάδοχοί του συγχέουν τή φιλοδοξία μέ τήν ἀχαλίνωτη ἀλαζονεία καί τή συνετή τόλμη μέ τό τυφλό θράσος. Ἀναγνωρίζουν τήν παρακαταθήκη πού τούς κληροδότησε ὁ Ἀλκμεωνίδης, ἀλλά πλανημένοι ἀπό τήν ὕβριν δέν μποροῦν νά προσαρμόσουν τό δίδαγμα στήν πράξη. Ὅσο παράξενο κι ἂν φαίνεται κάτι τέτοιο, ὁ μόνος πραγματιστής ἦταν ὁ Περικλῆς. Ὁ Κλέων καί ὁ Ἀλκιβιάδης, ἐπιζητώντας μιά κυριαρχία τήν ὁποία δέν ἔχουν τή δυνατότητα νά διατηρήσουν, καταλήγουν νά εἶναι οὐτοπιστές. Δυστυχῶς, ὁ νόμος πού παρωθεῖ τούς ἀνθρώπους νά πιστεύουν ὅτι ἡ καλύτερη λύση εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία κολακεύει τόν ἐγωισμό τους καί ἱκανοποιεῖ τήν ἀπληστία τους ἔσπρωξε τή δημοκρατική Ἀθήνα νά υἱοθετήσῃ μιά στάση ἐλάχιστα πραγματιστική.

Ἴσως ἦταν ἐφικτή ἡ ἐξεύρεση λύσης: ἴσως ἔπρεπε νά τηρηθεῖ μέ συνέπεια ἡ ὀξυδερκής καί πραγματιστική πολιτική τοῦ Περικλῆ. Ἀλλά εἶναι γνωστό ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση καί τό πολιτικό πεπρωμένο πού ὁδηγεῖ τά κράτη καθιστοῦν ἀδύνατη τήν ἐλπίδα πῶς ὑπάρχει πάντοτε ἡ δυνατότητα νά λαμβάνονται ἀποφάσεις μέ τόσο μεγάλη πνευματική διαύγεια. Πράγματι, οἱ ἀντίπαλοι τῶν τυχοδιωκτῶν, ὁ Διόδωτος καί ὁ Νικίας, δέν δίνουν τήν ἐντύπωση ἡγετῶν προικισμένων μέ φρόνηση, φέρονται μᾶλλον σάν περιδεεῖς ἀνθρώποι· καί τό γεγονός ὅτι φέρονται κατά τέτοιον τρόπο ὀφείλεται στίς συνθηκες. Μποροῦμε λοιπόν νά ἀναδιατυπώσουμε τό ἐρώτημα πού εἶχαμε θέσει προηγουμένως: ὑπό ποιές συνθηκες εἶναι δυνατόν ν' ἀντισταθεῖ ὁ ἀνθρώπος στήν ψυχολογική καί πολιτική ὕβριν; Κατά ποιόν τρόπο θά κατόρθωνε νά ὑπερισχύσει μιά φρόνηση ὅπως ἐκείνη τοῦ Περικλῆ; Ὁ Θουκυδίδης ἀπαντᾷ μέ σαφήνεια σ' αὐτά τά ἐρωτήματα στό ἀπόσπασμα τοῦ 2ου βιβλίου¹⁰⁴ τό ὁποῖο ἐμπεριέχει καί τό γνωστό ἐγκώμιο τοῦ ἱστορικοῦ πρὸς τό μεγαλύτερο Ἑλληνα πολιτικό. Ὁ Περικλῆς ἀκολούθησε μιά πολιτική πρακτική συγκροτημένη, συνετή καί γόνιμη, ἐπεὶ κατόρθωσε, βοηθούμενος ἀπό τόν νοῦν, ν' ἀντισταθεῖ στό πάθος καί νά χαράξῃ μέ χέρι σταθερό τήν πορεία τῆς Πόλης-Κράτους. Οἱ Ἀθηναῖοι, παράτολμοι στίς νίκες, δειλοί στίς ἥττες, ρέπουν πρὸς κάθε εἶδους ἀκρότητες· παρασυρόμενοι ἀπό τήν ὑπερβολή, ὑπακούοντας σέ συναισθήματα ἀντιφατικά, ὑποκύπτουν στήν τραγική μοίρα πού ἐπιβάλλει ἡ πολιτική ἀναγκαιότητα. Ὁ Περικλῆς, ἔχοντας σαφή

ἀντίληψη τῆς κατάστασης καί ἀναμφισβήτητα ἀκέραιο χαρακτήρα πέτυχε, ὅταν βρέθηκε ἐπικεφαλῆς του λαοῦ, νά περιορίσει τίς φθορές πού προκαλεῖ τό ἱστορικό πεπρωμένο, νά καταστήσει τόν νοῦν κυρίαρχο καί κατ' αὐτόν τόν τρόπο νά τιθασεύσει, θά μπορούσαμε νά ποῦμε, τό γίγνεσθαι.

Τό νόημα αὐτῆς τῆς ἀνάλυσης εἶναι προφανές: εἶναι δυνατό νά κατανικήσουμε τήν ἀνθρώπινη φύση καί τούς νόμους οἱ ὅποιοι διέπουν τή ζωή τῶν κρατῶν, ἂν τηροῦμε ἄμεμπτη στάση, ἂν ἔχουμε πλήρη ἐπίγνωση τῶν ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν πού ἐπικρατοῦν καί ἂν ἀγωνιζόμαστε ἀκατάπαυστα. Ἡ ἰσχὺς τῶν φυσικῶν νόμων εἶναι ἀκατανίκητη μόνον ὅσον ἀφορᾷ ἐκείνους πού ἐγκαταλείπονται στή φύση· ὁ νοῦς εἶναι ἱκανός νά ἀνακόψει τήν πορεία τῆς μοίρας. Ἐπιπλέον, στόν τομέα τῆς πολιτικῆς, ἐπειδή τό πλῆθος ἀποτελεῖ τό κατ' ἐξοχήν πεδίο ἀνάπτυξης τῶν παθῶν, ἡ σωτηρία δέν εἶναι δυνατή, ἂν ὁ φωτισμένος ἡγέτης δέν ἐπιτύχει νά παραμείνει ἀνεπηρέαστος ἀπό τους πολλούς καί ἂν δέν κατορθώσει νά ὀδηγήσει ἐκείνους σέ ἀποφάσεις ὀρθές, μέσω ἐναργῶν ἐπιχειρημάτων καί μέ θέληση ἀκατάβλητη. Κατά τήν ἐποχή τοῦ Περικλῆ «αὐτό τό καθεστῶς ὀνομαζόταν δημοκρατικό ἀλλά τήν ἐξουσία ἀσκοῦσε, πράγματι, ἓνας μόνον ἄνδρας».¹⁰⁵ Στήν ἀντίθετη περίπτωση, ὅταν δέν θριαμβεῦει τό πνεῦμα, τό πάθος καί ἡ ἐπακόλουθη μοιρολατρία κυριαρχοῦν καί ἐπιπλέον ἐκδηλώνονται ταραχές στούς κόλπους τοῦ ἔθνους, ἐπισπεύδοντας τήν καταστροφή του: κατὰ τήν περίοδο τῆς σικελικῆς περιπέτειας «οἱ ὑπέρμαχοι τῆς ἐκστρατείας... προκάλεσαν ταραχές, γιά πρώτη φορά, παρακωλύοντας τή διακυβέρνηση τῶν ἐσωτερικῶν τῆς πόλης».¹⁰⁶ Συνεπῶς, ἡ συνοχή τῆς Πόλης-Κράτους παρέχει τή δυνατότητα κατανόησης τῆς μεγαλοφυΐας τοῦ Περικλῆ.

Αὐτό τό σημαντικότερο ἀπόσπασμα, τοῦ ὁποίου τά βασικά σημεία παραθέσαμε, ἐπικεντρώνει ἀμέσως τήν προσοχή μας στήν ἀντιπαράθεση τῆς προσωπικότητας τοῦ Ἀλκμεωνίδη πρὸς τούς πολιτικούς ἡγέτες πού τόν διαδέχθηκαν, ἀλλά καί πρὸς τό πλῆθος τῶν πολιτῶν. Ἡ ἀδιαμφισβήτητη μεγαλοφυΐα τοῦ προσέδωσε στόν Περικλῆ τόσο μεγάλη πειθῶ καί τόσο βαθιά ἀντίληψη τῶν ἱστορικῶν παραγόντων. Ἄν ὁ Περικλῆς δέν πέθαινε ἢ βρισκόντουσαν διάδοχοι ἀντάξιοί του, ἡ Ἀθήνα θά εἶχε κατορθώσει νά νικήσει τή Σπάρτη καί, ἴσως, μετά τήν προσφυγή σέ περιορισμένη ἄσκηση βίας, θά μπορούσε νά ἄρχει εἰρηνικά ἐπὶ ὅλων τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Περικλῆς ὅμως πέθανε καί ἡ τύχη δέν ἐπέτρεψε νά βρεθεῖ ἀντικαταστάτης του. Τό νόημα τῶν ἐναλλακτικῶν λύσεων πού ἐξετάζει μιά τέτοια ἱστορική θεώρηση εἶναι σαφές: ἂν ἐμφανισθεῖ μιά ἐμπνευσμένη προσωπικότητα, μιά μεγαλοφυΐα, ἡ βούληση πρὸς ἄσκηση κυριαρχίας ἡ ὁποία ἐνυπάρχει σέ κάθε λαό, μπορεῖ νά περιορισθεῖ σέ λογικά πλαίσια· ἂν ὑπερισχύσει ἡ μοίρα καί ἡ συνακόλουθη πληθώρα βιαιοτήτων, ἡ κατάληξη θά εἶναι κατ' ἀνάγκη καταστροφική. Τό γεγονός ὅτι, ὡς προϋπόθεση τῆς σωτηρίας, τίθεται ἡ ὑπαρξη μιᾶς μεγαλοφυοῦς προσωπικότητας δέν σημαίνει καί προσφυγή σέ μιά λύση οὐτοπική; Ἡ ἱστορική ἐμπειρία, πράγματι, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ υἱοθέτηση μιᾶς τέτοιας στάσης σημαίνει εἴτε προπαγάνδα ὑπὲρ ἑνός συγκεκριμένου προσώπου — κάτι πού ἀναμφισβήτητα δέν ἰσχύει ὅσον ἀφορᾷ τόν Θουκυδίδη — ἢ

όμολογία αδυναμίας προς εξεύρεση λύσης και, ως εκ τούτου, προσφυγή στην τύχη, την τύχη που μπορεί να φέρει τον έμπνευσμένο άνδρα στην έξουσία. Από την άποψη αυτή, ο Θουκυδίδης πλησιάζει τον Πλάτωνα πολύ περισσότερο από όσο γενικά πιστεύεται· τόσο ο ένας όσο και ο άλλος, οι δύο στοχαστές στηρίζουν τις ελπίδες τους — κατά βάθος, είναι αλήθεια, και μέ έντελως διαφορετικούς στόχους — στην τύχη ή όποια μπορεί να παραχωρήσει τά ήνία του κράτους σ' έναν ήγέτη καθοδηγούμενο από τον νούν ή σ' έναν βασιλεύοντα φιλόσοφο.

Αντικειμενική και άμειγως πολιτική λύση δεν φαίνεται να υπάρχει και αυτό, όπως ξέρουμε, συνδέεται μέ τό γεγονόςός ότι μόνη ή βία δεν είναι δυνατό να λύσει τά προβλήματα των Πόλεων-Κρατών. Ο Κλέων και ο Θουκυδίδης ένσαρκώνουν τό ίδιο πεπρωμένο: και οι δύο ήττήθηκαν από τή βία, ο πρώτος έπειδή ένέδωσε σ' αυτήν, ο δεύτερος έπειδή εκείνη τον υπερέβη. Έπομένως, έφόσον ο νόμος τής ιστορίας είναι ο νόμος τής δύναμης, ο Θουκυδίδης τελικά παραδέχεται την άνυπαρξία ιστορικής λύσης στην προβληματική τής ιστορίας και, ειδικότερα, στην προβληματική που τίθεται από την έλληνική Πόλη-Κράτος. Σ' αυτό άκριβώς συνίσταται ή άπαισιοδοξία του. Ένω έχει πλήρη συνείδηση του τραγικού χαρακτήρα ενός πολέμου σάν τον Πελοποννησιακό, ένω έχει πλήρη επίγνωση του γεγονότος ότι ο πόλεμος αυτός έκπέμπει μιά άπεγνωσμένη έκκληση για ένότητα ή όποια θά έφερνε έπιτέλους την ειρήνη, ο έξόριστος των Σκαπτών Έλων άντιλαμβάνεται ότι δεν υπάρχει καμιά έλπίδα και ή ένότητα τής Ελλάδας είναι άνέφικτη — ή, τουλάχιστον, ότι δεν ύφίσταται πολιτική μέθοδος κατάλληλη για την ύλοποίησή της. Η άθηναϊκή δημοκρατία διέθετε άρκετή δύναμη ώστε να έγκαθιδρύσει μιά σταθερή και συγκεντρωτική έξουσία· αλλά ή ίδια ή δύναμή της έγινε αίτία τής καταστροφής της. Στόν τομέα τής πράξης δεν ύπάρχει λύση πολιτική. Ο Θουκυδίδης ό όποιος παραμένει ιστορικός και δεν θέλει να έμπλακει στά προβλήματα ενός άλλου τομέα, ύποχρεωτικά καταφεύγει στην άνάμνηση του Περικλή και επικαλείται την οντοπική έκδοχή του έμπνευσμένου ήγέτη. Τά πάντα προετοιμάζουν την πλατωνική επανάσταση· τά πάντα προετοιμάζουν τή μορφοποίηση τής τάσης προς άρνηση τής ιστορίας, προς άπόρριψη του ιστορικού γίνεσθαι και άναζήτηση τής λύσης του προβλήματος τής βίας στή σφαίρα του άχρονικού. Άν καμιά πολιτική πρακτική δεν έξασφαλίζει τή σωτηρία του ανθρώπου, τότε πρέπει να έγκαταλειφθεί ή ιστορική πράξη, να άπορριφθεί κάθε πρακτική και να προτιμᾶται ή διδασκαλία των φιλοσόφων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἡρόδοτος, Ἱστορία, IX, 101.
2. Πρβλ. J. de Romilly, *Thucydide et l' Imperialism athenien*, p. 79.
3. Πρβλ. G. Glotz, *Histoire grecque*, t. II, «La Grece au Ve siecle», p. 119.
4. Πρβλ. A. Thibaudet, *La Campagne avec Thucydide*, «Ὁ Θουκυδίδης, ἂν καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ ἀφοσιωθεῖ στὴν ἱστορία, καταγράφει τὴν ἱστορία ἀναμφίβολα ἐπειδὴ δὲν μπορούσε νὰ γράφει ἱστορία, ν' ἀνήκει στὴν ἱστορία», ρ. 17.
5. «... ἐκεῖνος [ὁ Θουκυδίδης] εἶχε προβλέψει ὅτι αὐτός [ὁ πόλεμος μεταξύ Ἀθηναίων καὶ Πελοποννησίων] θ' ἀποκοτῶσε μεγάλες διαστάσεις καὶ σημασία μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν τῶν προηγούμενων. Ἦταν σέ θέσιν νὰ τὸ προεῖπει ἐπειδὴ, καθὼς τὸν προσέγγιζαν, οἱ δύο ἐμπόλεμοι ἦταν ἐν πλήρει ἀναπτύξει τῶν δυνάμεών τους· ἀφετέρου δέ, ἔβλεπε τὸν ἑλληνικὸ κόσμον νὰ παῖρνει θέσιν ἀμέσως ἢ κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν γεγονότων» I, I, I.
6. I, 23.
7. «Ποτέ τόσες πόλεις δὲν εἶχαν καταληφθεῖ καὶ ἐρημωθεῖ, οὔτε ἀπὸ τοὺς βαρβάρους, οὔτε ἀπὸ τίς μεταξύ τοὺς ἀψιμαχίας (ὑπάρχουν καὶ περιπτώσεις πόλεων τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμὸς ἄλλαζε μετὰ τὴν πτώση τους)· ἐπίσης, ποτέ δὲν εἶχαν γίνεαι τόσες σφαγές οὔτε εἶχαν ἐξορισθεῖ τόσοι πολλοί, εἴτε λόγω πολέμου, εἴτε ἐξαιτίας ἐσωτερικῶν ἀντιδικιῶν». I, 23.
8. Πρβλ. τὸ δίκαιον πασίγνωστο κέφ. CXXXII τοῦ βιβλίου III καὶ ἰδιαίτερα αὐτὴν τὴν πρότασιν: «θέλοντας νὰ δικαιολογήσουν πράξεις πού μέχρι τότε ἔθεωροῦντο κατακριτέες, ἄλλαξαν τὸ νόημα τῶν λέξεων: τὸ ἀπερίσκεπτον θράσος περνοῦσε γιὰ θαρραλέαν ἀφοσίωσιν εἰς τὴν συμμαχίαν· ἡ φρόνιμη ἐπιφυλακτικότητα ἐκλαμβανόταν σάν δειλία πού καλύπτεται πίσω ἀπὸ ὠραῖον περίβλημα».
9. «... ἀναρίθμητες καὶ τρομερές καταστροφές, οἱ ὁποῖες γίνονται καὶ θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ γίνονται ἀδιάκοπα ὅσο ἡ ἀνθρώπινη φύσις θὰ παραμένει ἀναλλοίωτη, ἀλλὰ παραλλάζουν καὶ ἀποκοτῶν διαφορετικὰ γνωρίσματα ἀνάλογα μὲ τίς περιστάσεις». III, 82.
10. Νομίζουμε ὅτι, ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψιν, δὲν μπορούμε νὰ συμφωνήσουμε μὲ τὴν ἐκτίμησιν τῶν Prevost-Paradol (*Essais de Litterature et de Politique*, XI, p. 147) σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Θουκυδίδης ἀπεικονίζει «τὴν ἀνθρώπινον φύσιν διεφθαρμένην ἐξαιτίας τῶν βιαιοτήτων τοῦ πολέμου καὶ τῆς πολιτικῆς ἀσυνέπειας». Ὁ πόλεμος δὲν διαφθείρει τὴν ἀνθρώπινον φύσιν, τὴν ἀποκαλύπτει.
11. «Ἐπειδὴ ἐν καιρῷ εἰρήνης καὶ εὐημερίας, κράτη καὶ ἰδιῶτες ἔχουν ἀγαθότερη προαίρεσιν, ἐφόσον δὲν τοὺς θίγει ἡ ἀνηλεὲς ἀναγκαιότητα. Ἀλλὰ ὁ πόλεμος, προκαλώντας τὸν ἀφανισμό τῆς ἄνεσης πού παρέχει ἡ καθημερινὴ ζωὴ, συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς βίας καὶ συντονίζει τὰ πάθη τῶν πολλῶν μὲ τὴν ὠμότητα τῶν γεγονότων». III, 82.
12. Πρβλ. Thibaudet, *op. cit.*, p. 71: «Προσεγγίζουμε τὴν εὐκλείδειαν γεωμετρίαν τῆς ἱστορίας». Θὰ ἦταν ὀρθότερον, πάντως, προκειμένου νὰ ὑπογραμμιστεῖ ἡ λογικὴ του

Θουκυδίδη, τόσο όσον άφορᾷ τή θεώρηση του καθήκοντος όσο και όσον άφορᾷ τήν έκθεση τών δεδομένων, νά αναφερθεῖ κανείς στην αριθμητική μάλλον παρά στή γεωμετρία. Πρβλ. τήν άποδευτική έκθεση τής J. de Romilly, *Histoire et Raison*, και κυρίως σέλ. 226-227, έπ' αυτού «του θέματος τής αντιπαράθεσης και του ύπολογισμού».

13. «Ο πόλεμος μέ τούς Πελοποννησίους φαινόταν, πράγματι, άναπόφευκτος ούτως ή άλλως, δέν είχαν δέ καμιά διάθεση [οί Αθηναῖοι] νά εγκαταλείψουν τήν Κέρκυρα στην Κόρινθο δεδομένου ότι διέθεταν τόσο ισχυρό στόλο». I, 44, 2.

14. «... άν είναι κανείς διατεθειμένος νά δεῖ καθαρά τά γεγονότα του παρελθόντος και εκείνα πού, στό μέλλον, έξαιτίας τής φύσης του ανθρώπου πού τά χαρακτηρίζει επίσης, θά παρουσιάζουν όμοιότητες ή αναλογίες οί όποιες τότε θά του φανούν χρήσιμες, αυτό είναι άρκετό: πρόκειται γιά κληροδότημα προς όλες τς επερχόμενες γενεές και όχι γιά δημιούργημα έντυπωσιακό προοριζόμενο νά συγκινήσει τό πρώτο τυχόν άκροατήριο». I, 22.

15. Πάνω στην ίδια τήν άφηγηματική μέθοδο πρβλ. επίσης τήν ωραία ανάλυση, πού παρέχει ή J. de Romilly, *ibid*, chap. I, pp. 21-106 τής «άπόπειρας τών Αθηναίων νά καταλάβουν τς Συρακούσες και τήν άποτυχία στην όποία κατέληξε αυτή ή άπόπειρα λόγω τής άφίξεως στίς Συρακούσες του Λακεδαιμόνιου Γυλίππου (VI, 96 — VII, 9)».

16. Χαρακτηρίζουμε αυτό τό έργο θετικό γιά νά τονίσουμε, ταυτόχρονα, τή λογική πού τό διαπνέει και τήν άποδοχή του αισθητοῦ-έγκόσμιου πεπρωμένου του ανθρώπου πού ύποδηλώνει. Όπως έχουμε ήδη ύπογραμμίσει στην «Εἰσαγωγή», δέν τό παρομοιάζουμε κατά κανένα τρόπο μέ έργο έπιστημονικό, ύπό τή σύγχρονη έννοια του όρου.

17. «Πράγματι, γιά τήν προηγούμενη περίοδο και τς αρχαιότερες εποχές δέν ήταν δυνατόν, έξαιτίας του χρόνου πού έχει παρέλθει έκτοτε, νά αποκτήσουμε σαφή γνώση». I, 1.

18. «... θά πρέπει νά θεωρήσουμε εκείνη τήν έκστρατεία σημαντικότερη από τς προηγούμενες της, αλλά ύποδεέστερη τών συχρόνων μας, άν θέλουμε ακόμη μία φορά νά αναγνωρίσουμε τήν αξιοπιστία τών ποιημάτων του Όμήρου: αναμφίβολα, φαίνεται ν' αληθεύει ότι ως ποιητής τήν ωραιοποίησε γιά νά τήν δοξάσει αλλά, παρ' όλα αυτά, φαίνεται ύποδεέστερη». I, 10.

19. I, 21.

20. I, 20.

21. II, 17.

22. II, 54.

23. «Εἶναι και τό μόνο [ή διάρκεια του πολέμου, πού κράτησε τρεῖς φορές έννέα χρόνια] τό όποιο πραγματοποιήθηκε γιά κείνους πού διατεινόντουσαν ότι τά μαντεῖα παρέχουν βέβαια προγνωστικά». V, 26.

24. V, 103.

25. Υἱοθετοῦμε τήν άπόδοση του όρου σύμφωνα μέ τήν J. de Romilly (πρόφασις = αἰτία) πού, ως φαίνεται, είναι ή μόνη όρθή. Παρά τς συχνά όξυδερκείς παρατηρήσεις του F.M. Cornford στο έργο του Thucydides *Mythistoricus*, δέν φαίνεται δυνατόν νά δεχθοῦμε τήν άπόδοσή του του όρου ως grievance [Σ.τ.Μ. άδικία, κατηγορία· άγγλ. στό κ.] και ακόμη λιγότερο τήν άπόδοση του όρου ως πρόσχημα. Πράγματι, τό θέμα είναι πολύ σημαντικό και επηρεάζει όλόκληρη τήν έρμηνεία πού δίνει κανείς στή θεώρηση τής ιστορίας από τόν Θουκυδίδη. Ο F.M. Cornford επιμένει, και αναμφίβολα νομιμοποιείται ή επιμονή του, στό στοιχείο ότι ό έξηγητικός παράγοντας κατά τόν Θουκυδίδη είναι, τελικά, ή ανθρώπινη φύση και στόν μή-έπιστημονικό — μέ τή σύγχρονη

έννοια του όρου — χαρακτηρα τής θεώρησης του ανθρώπινου γίνεσθαι από τόν ιστορικό. Είναί αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι δέν συγγράφουμε πλέον ιστορικά έργα κατά τόν ίδιο τρόπο μέ τόν Θουκυδίδη, ότι μάς εκπλήσσει ή ελάχιστη αναφορά του σέ οικονομικά προβλήματα καί αρκετές άλλες «ανεπάρκειες». Αυτό όμως δέν νομιμοποιεί τήν άποψη ότι ή *Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου* είναι μυθιστορία, ότι πρέπει νά τήν εκλαμβάνουμε ως έργο κατά βάση λογοτεχνικό τό όποιο χρησιμοποιεί ως πρόσχημα τά πραγματικά γεγονότα (πρβλ. τήν πραγματεία του A.W. Gomme, *The Greek Attitude...* pp. 122-123, πάνω σ' αυτή τή θέση), ούτε τό συμπέρασμα πώς ό συγγραφέας περιφρονεί τά γεγονότα (όπως προτιμά ό Collingwood, *Idea of History*, pp. 29-31). Ο Θουκυδίδης δέν συνέταξε μιά ιστορική μελέτη (όπως αφήνουν νά εννοηθεϊ ύμνητές κάπως υπερενθουσιώδεις όπως είναι, μερικές φορές ό Thibaudet, op. cit., καθώς καί ό A.F. Abbott *Thucydides, a study in historical reality*)· ακριβώς γι' αυτό είναι άδικο νά του προσάπτονται κατηγορίες γιά κενά καί ανεπάρκειες, όπως γίνεται από τόν Cornford καί τόν Grundy. Αλλά ή αφήγησή του είναι λογική καί θετική: προσπαθεϊ νά εξαγάγει τά αίτια.

26. «Ίδού, λοιπόν, πώς έφθασαν οί Αθηναίοι στην κατάσταση πού τούς δόξασε». I, 89. «Αυτό διήρκεσε [ή άπραξία των Λακεδαιμονίων] μέχρις ότου ή αθηναϊκή ισχύς διογκώθηκε έκδηλα καί οί Αθηναίοι προσέγγισαν τούς συμμάχους τούς δικούς τους· από τή στιγμή αυτή ή κατάσταση τούς φάνηκε απαράδεκτη: ή άποψη τους ήταν ότι έπρεπε νά δράσουν αποφασιστικά καί νά καταπολεμήσουν, αν μπορούσαν, τή δύναμη των Αθηνών, κηρύσσοντας πόλεμο...» I, 118.

27. I, 73-78.

28. I, 69-71.

29. Η θέση σύμφωνα μέ τήν όποία τό έργο του Θουκυδίδη συνιστά έπιστημονική πραγματεία είναι πρόσφατη. Βρίσκει τή σαφέστερη, τή λαμπρότερη καί τήν εύφυστερη, ίσως, έκφρασή της στό έργο του C.N. Cochrane, *Thucydides and the Science of History*. Προκειμένου νά υπερασπισθεϊ τόν Θουκυδίδη έναντι των έρμηνειών των F.M. Cornford καί G.B. Grundy, ό συγγραφέας επιδιώκει νά αποκαλύψει τόν έπιστημονικό όρθολογισμό τής *Ιστορίας του Πελοποννησιακού Πολέμου* επιμένοντας ιδιαίτερα στην ένδεχόμενη επίδραση τής ίπποκράτειας ιατρικής καί τής δημοκρίτειας φυσικής. Αλλά, όποια συγγένεια καί αν ύπάρχει έν προκειμένω — συγγένεια πού θά έπρεπε νά υπολογίσουμε τή σημασία τής —, εξακολουθεί νά ισχύει ότι καθόλου δέν αμφισβητούμε τήν ανανεωτική συνεισφορά του Θουκυδίδη, ούτε τόν όρθολογισμό του διαπιστώνοντας τόν μή έπιστημονικό χαρακτηρα του έργου του. Καί ακριβώς έπειδή ή συνολική έρμηνεία του είναι ανεπαρκής, πρέπει νά επαναλάβουμε, όπως κάνει καί ό J.B. Bury (op. cit., p. 147) ότι μόνον κατά τό 19ο αιώνα γεννάται ή ιστορία πού αντιστοιχεί έπακριβώς στην όνομασία έπιστημονική.

29^{bls}. Για τήν τεχνική της χρονολόγησης καί του χρονολογικού προσδιορισμού πρβλ. κυρίως: A.W. Gomme, *Commentary*, 1.1, «Introduction», pp. 2- 8.

30. Πρβλ. Π.χ. Croiset *Histoire de la Literature grecque*, t. IV, chap. II, p. 168.

31. Έδώ προσυπογράφουμε πλήρως τήν ακόλουθη παρατήρηση του P. Vidal-Naquet (article cite): «Αυτές οί ίδιες οί αφήγήσεις πού φαίνονται σαν μιά λογική έν δράσει, αποδίδουν τή μεγαλύτερη δυνατή σημασία σέ κάθε στιγμή, κάθε λεπτό πού κερδίζει ή χάνει κάποιος από τους αντιπάλους. Αυτός ό δυϊσμός δέν είναι απλώς στυλιστικό στοιχείο: δέν είναι δύσκολο νά καταδειχθεϊ ότι αντιστοιχεί, στά πλαίσια του έργου, στίς μεγάλες αντιθέσεις πού χαρακτηρίζουν τήν ιστορική του θεώρηση, στην

ἀντίθεση μεταξύ γνώμης καὶ τύχης τὴν ὁποία εἶχε φέρει στοὺς φῶς ὁ Cornford, μεταξύ λόγου καὶ πράξης, μεταξύ νόμου καὶ φύσης, ἴσως ἀκόμη καὶ μεταξύ εἰρήνης καὶ πολέμου. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ παλαιὰ διαλεκτικὴ μεταξύ τάξης καὶ χάους κατὰ τὴν πορεία τοῦ χρόνου, ἡ ὁποία εἶχε ἤδη κάνει τὴν ἐμφανισὴ τῆς στὸν Ὅμηρο, βρίσκει στὸν Θουκυδίδη ἕναν ριζικὰ νέο τρόπο ἔκφρασης.

32. Δὲν εἶναι ἀντικείμενο τῆς παρούσας ἐργασίας νὰ κρίνει, παραθέτοντάς την πρὸς τὰ ἀποτελέσματα ἐρευνῶν ταῆς σύγχρονης ἐπιστήμης, τὴν ἀκρίβεια τῶν δεδομένων τῆς *Ἱστορίας τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου* καὶ νὰ εἰσέλθῃ στὴ διαμάχη μεταξύ τῶν ἐπικριτῶν οἱ ὅποιοι καταμαρτυροῦν στὸν Θουκυδίδη ἀμέλεια ὅσον ἀφορᾷ τὴν οἰκονομικὴ πλευρὰ τοῦ πολέμου καὶ τῶν μελετητῶν πού συγχαίρουν τὸν ἱστορικό γιὰ τὴν ὑπογράμμιση τοῦ κατὰ βάση πολιτικοῦ χαρακτήρα τοῦ πολέμου. Ἐκεῖνο πού προέχει, γιὰ μᾶς, εἶναι νὰ μάθουμε ποιὲς εἶναι οἱ «κατηγορίες» τοῦ Θουκυδίδη καὶ νὰ τίς κατανοήσουμε, νὰ ἀντιληφθοῦμε γιὰ ποιὸν λόγον εἶναι αὐτὲς πού εἶναι. Θὰ ἐπανέλθουμε σ' αὐτὸ τό σημεῖο στὶς σελίδες πού ἀκολουθοῦν ἀναφερόμενοι στὴ θέση τοῦ G.B. Grundy. Θὰ θέλαμε ὅμως, ἤδη ἀπὸ τώρα, νὰ παραθέσουμε τὴν καλὴ διευκρίνιση πού παρέχει — ὑπὸ μιὰ διαφορετικὴ προοπτικὴ — τό *Commentary* τοῦ A.W. Gomme (vol. I, «Introduction», p. 9): «Πολλοὶ σύγχρονοι λόγιοι ἔχουν θεωρήσει τὸν οἰκονομικὸ παράγοντα ὡς σημαντικό, ἢ ὡς τό κατ' ἐξοχὴν αἷτιο τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου· ὁ Θουκυδίδης δὲν τό ἔβλεπε ἔτσι — αὐτὸς ἔθεσε ὡς προϋπόθεση μιὰ αἰτία πολιτικὴ. Μπορεῖ νὰ ἔχουν δίκιο οἱ σύγχρονοι καὶ ὁ Θουκυδίδης νὰ σφάλει, ἂν καὶ θὰ ἦταν λάθος νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι παρανόησε τό θέμα, ἐπειδὴ ἀγνοοῦσε ἐντελῶς τὴν ὑπαρξὴ οἰκονομικῶν παραγόντων στὴν ἱστορία· ἀλλὰ πόσο διεξοδικότερα θὰ μπορούσαμε τώρα νὰ συζητήσουμε τό πρόβλημα, ἂν ὁ Θουκυδίδης μᾶς εἶχε δώσει ὁ ἴδιος δεδομένα! Πάντως, δὲν ἔχουμε κανένα δικαίωμα νὰ ἰσχυριζόμαστε ὅτι ὀφείλε νὰ τό εἶχε κάνει: οἱ ἐν γένει οἰκονομικὲς συνθήκες πού ἐπικρατοῦσαν τότε ἦταν ἀπλὲς καὶ γνωστὲς στοὺς ἀναγνώστες του».

33. Πρβλ. κυρίως αὐτὴν τὴν παρατήρηση: «Ἐπειδὴ ἐκείνη τὴν περίοδο οἱ Λακεδαιμόνιοι φημίζονταν γιὰ τὴν κατὰ ξηρὰν ὑπεροχὴ τους καὶ τοὺς ἐξαίρετους ὀπλίτες, ἐνῶ οἱ Ἀθηναῖοι, λαὸς ναυτικός, τοὺς ξεπερνοῦσαν μὲ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ στόλου τους». IV, 12.

34. Οἱ πολεμικὲς τεχνικὲς κατὰ τὴ διεξαγωγὴ τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου ἀναλύονται παρὰ πολὺ καλὰ ἀπὸ τὸν A.W. Gomme, *Commentary*, vol. I, «Introduction», pp. 10-24.

35. IV, 14 sqq.

36. IV, 28 καὶ 29.

37. Πρβλ. τὰ προφητικὰ λόγια τῶν ἀθηναίων πρέσβων πού παραθέτουμε πιὸ κάτω, (p. 266 καὶ σημείωση 94).

38. I, 141-143.

39. II, 13 καὶ ἰδιαίτερα, αὐτὴν τὴν παρατήρηση τοῦ Περικλῆ: «Ἡ νίκη στὸν πόλεμο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐξυπνάδα καὶ τό χρῆμα».

40. «Ἡ ἀπὸγνωση ἦταν καθολικὴ — ὄχι μόνον τοὺς ἔλειπε ὁ ἀνεφοδιασμός ἀλλὰ δὲν μπορούσαν πλέον νὰ προσδοκοῦν οὔτε καν μιὰ νίκη κατὰ θάλασσαν». VII, 60.

41. «Ἀντὶ νὰ βρίσκονται πάνω στὰ πλοῖα τους, περπατοῦσαν πεζοί, ἀναγκασμένοι νὰ στηρίζονται πλέον, ὄχι ἀπὸ ναυτικό τους, ἀλλὰ στοὺς ὀπλίτες τους». VII, 75.

42. I, 53-58.

43. V, 86.

44. V, 89.
45. III, 44.
46. I, 22.
47. V, 15.
48. V, 14.
49. *Thucydide et l' Imperialisme athenien*, pp. 97 sqq.
50. Op. cit., p. 207.
51. Id., p. 203.
52. «Έχω κι άλλους ακόμη λόγους νά ἐλπίζω σέ μιά εὐτυχή ἔκβαση, ἂν συναινέσετε νά μὴν ἐπεκτείνετε τὴν ἐπικράτεια καθ' ὃν χρόνον θά βρίσκεστε σέ ἐμπόλεμη κατάσταση καί νά μὴν ἐπιζητήσετε μέ δική σας πρωτοβουλία ἐπιπλέον κινδύνους (γιατί φοβοῦμαι περισσότερο τὰ δικά μας σφάλματα, παρὰ τὰ σχέδια τοῦ ἀντιπάλου)». I, 144.
53. Thibaudet, id., p. 194.
54. J. de Romilly, id., pp. 268-270 καί, κυρίως, τίς σημειώσεις στή σέλ. 269.
55. IV, 108.
56. I, 23.
57. I, 68.
58. Πάνω σ' αὐτό τό σημεῖο χρήσιμο εἶναι ν' ἀναφερθοῦμε στὴν ἐπιχειρηματολογία πού ἀναπτύσσει ὁ J. Girard στὸν Thucydide (chap. IV, pp. 252- 277) προκειμένου νά καταδείξει ὅτι ἡ *Ἱστορία τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου* δέν εἶναι, κατὰ κανένα τρόπο, ἔργο ἀνήθικο· περιγράφοντας, μέ ἀδιαφορία καί ἀντικειμενικότητα, τίς ἀδικοπραγίες τοῦ ἀνθρώπου πού ἔχει γίνεи ἔρμαιο τῆς βίας, ὁ Θουκυδίδης φαίνεται νά ἔχει ἀπαρνηθεῖ τὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης· ἀλλὰ, ὅπως δηλώνει ὁ J. Girard, τό γεγονός ὅτι ἀκολουθεῖ αὐτὴ τὴ μέθοδο ὀφείλεται στὴν ἐπιδίωξή του νά προβάλει τὴν ἀναγκαιότητα μιᾶς ἐπιστροφῆς σέ συμπεριφορὰ ἀξία νά λέγεται καλή. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ ἱστορικός ἀποβλέπει, μέ τὴν πραγματεία του, νά δώσει στὸν ἄνθρωπο «ἕναν θησαυρὸ γιὰ πάντα» πού θά τὸν προστατεύσει — ἂν ὑποθέσουμε ὅτι κάτι τέτοιο εἶναι ἐφικτό — ἀπὸ τὰ σφάλματα καί τὴ δυστυχία· ἀλλ' αὐτός ὁ «θησαυρός» πού προσφέρεται δέν προϋποθέτει καθόλου ὡς θεμέλιο ἢ λόγο ὑπαρξῆς κάποια «ἠθικὴ ἀξία»· ἢ μᾶλλον, ἢ «ἀξία» ἢ ὅποια ὑφίσταται χωρὶς νά συζητεῖται, χωρὶς πράγματι νά ἀναγνωρίζεται εἶναι ἡ πολιτικὴ χάρη στὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά παραμείνει ὁ ἴδιος — κακὸς κατὰ βάθος — ἀλλὰ χωρὶς νά γίνεται, γι' αὐτό τό λόγο, δυστυχὴς καί μοχθηρός.
59. «Δεῖτε αὐτὴν [τὴν ἐπικράτεια] ὡς τυραννίδα· ἡ ἀνάληψή τῆς ἐξουσίας μπορεῖ νά φαίνεται σάν ἀδικία· ἡ ἄρνησή της εἶναι σίγουρα ἐπικίνδυνη». II, 63.
60. «Ἐπίσης, ἂς σκεφθοῦμε ὅτι ἡ Πόλη-Κράτος πού παίζει τό ρόλο τοῦ τυράννου στὴν Ἑλλάδα, παίζει τὸν ἴδιο ρόλο ὅσον ἀφορᾷ τοὺς πάντες ἀδιακρίτως, διοικεῖ τοὺς μὲν καί προετοιμάζεται νά κάνει τό ἴδιο στοὺς ὑπόλοιπους». I, 124, 3.
61. Πρβλ. παραδείγματος χάριν τὰ λόγια τοῦ Περικλῆ, ἀπὸ τὸν «Ἐπιτάφιο»: «Ἡ περὶ αὐτὴ [τὴν Ἀττικὴν] πού κατοικεῖται ἀνέκαθεν ἀπὸ τὴν ἴδια φυλή». II, 36.
62. Idem, pp. 76-77.
63. «... μὴν διστάσετε... νά ὑποστηρίξετε τοὺς κατοίκους τῆς Ποτίδαιας, οἱ ὅποιοι εἶναι Δωριεῖς καί... πολιορκοῦνται ἀπὸ Ἴωνες». I, 124.
64. «Εἴσθε Δωριεῖς καί ἐκεῖνοι μέ τοὺς ὁποίους θά συγκρουσθεῖτε εἶναι Ἴωνες, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔχετε θριαμβεύσει τίς περισσότερες φορές». V, 9.
65. Ἀγόρευση τοῦ Ἐρμοκράτη στοὺς κατοίκους τῆς Σικελίας, IV, 61.

66. VIII, 57.
67. *Thucydides and the History of his Age*, κυρίως τόν 1^ο τόμο.
68. Grundy, op. cit, 1.1, pp. 315-318.
69. Πρβλ. κυρίως J. de Romilly, idem, pp. 66-69.
70. «L' approvisionnement d'Athenes en ble au Ve et au IVe siecles», p. 382.
71. *Histoire grecque*, t. 2, pp. 179-187.
72. III, 86.
73. «Ἕλληνες, ἔχουμε ἡγεμονεύσει ἐπὶ τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν Ἑλλήνων· ἔχουμε ἀντισταθεῖ σέ ἐχθρούς πανίσχυρους, εἴτε συνασπισμένους, εἴτε μεμονωμένους· εἴμαστε πολίτες τῆς πιο πλούσιας καί τῆς πιο ἰσχυρῆς πόλης». II, 64.
74. «Ἐμεῖς καταστήσαμε τήν Πόλη-Κράτος καθ' ὅλα αὐτάρκη, τόσο ἐν καιρῷ πολέμου, ὅσο καί ἐν καιρῷ εἰρήνης». II, 36.
75. VI, 24.
76. VI, 91.
77. Lenin, «L' imperialisme, Stade supreme du capitalisme», *OEvres choisies*, t. I, p. 878.
78. Πρέπει νά σημειωθοῦν οἱ περιορισμοί πού ἀναφέρει ὁ G. Glotz, ibid, t. II, p. 197.
79. I, 68-71.
80. I, 70.
81. II, 36-46.
82. «... ἡ δικαιοσύνη σας σημαίνει, ταυτόχρονα, ὅτι δέν ἐνοχλεῖτε τοὺς ἄλλους ἀλλά καί δέν ἀνέχεσθε νά καταστραφεῖτε οἱ ἴδιοι». I, 71.
83. «Ἐ λοιπόν, Λακεδαιμόνιοι, τό ἀξιζουμε, ναί ἢ ὄχι, γιά τήν ἀλλοτινὴ ἀνδρεία μας, καθὼς καί γιά τὴ διορατικότητα τῆς ἀπόφασής μας, νά μὴν συναντήσουμε ἕναν τόσο μεγάλο φθόνο τῶν Ἑλλήνων ἐπειδὴ ἀσκοῦμε ἡγεμονία;» I, 75.
84. «... σ' ἕνα γεγονός, γιά τό ὅποιο πανθομολογεῖται ὅτι ἡ τύχη τῆς Ἑλλάδας ἐναπέκειτο στὰ πλοῖα τῆς, ἔχουμε συνεισφέρει τὰ τρία χρησιμότερα πράγματα: τό μεγαλύτερο ἀριθμὸ πλοίων, τὸν πιο διορατικὸ ἡγέτη καί τὴ σταθερότερη ἀνδρεία». I, 74.
85. «... στερούμενοι ἐπαρκῶς στόλου, δέν θά εἶχατε κανένα λόγο πιά νά μάχεσθε κατὰ θάλασσαν: τὰ πράγματα θά κανονίζονταν διακριτικὰ ὅπως ἤθελαν ἐκεῖνοι (οἱ Μῆδοι)», id. 4.
86. Μόνον κατ' εἰκασίαν ἀναφερόμαστε ἐδῶ στὸν Πλάτωνα. Παρ' ὅλα αὐτὰ καλὸ εἶναι νά ὑπενθυμίσουμε τίς παρατηρήσεις τῆς J. de Romilly (*Histoire et Raison...*, p. 235) ὅσον ἀφορᾷ τίς διαφορὲς μεταξὺ τῶν ἐμπεριεχόμενων στὴν *Ἱστορία τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου* διαλόγων καί τοῦ πλατωνικοῦ ἔργου. «Ὁ Θουκυδίδης, ὡς ἱστορικός, ἔχει... καθῆκον, ὅχι νά μᾶς κάνει νά σκεφθοῦμε ἐπὶ τῆς διαφορᾶς τῶν ἀπόψεων, ἀλλὰ νά δημιουργήσει τίς καλύτερες δυνατὲς προϋποθέσεις γιά νά κρίνουμε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἀντικειμενικά»· μπορούμε νά προσθέσουμε ὅτι, γιά τὸν Θουκυδίδα, αὐτὴ ἡ ἀντικειμενικότητα ἀπορρέει ἀπὸ ἀναφορικότητα πρὸς τὰ ἴδια τὰ αἰσθητὰ-ἐγκόσμια δεδομένα καί ὅτι, γιά τὸν Πλάτωνα, ἀντικειμενικότητα δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει χωρὶς τὴν προσφυγὴ στὸν «ἕτερο κόσμος», τὸν μόνον ἱκανὸ νά καταστεῖ κατανοητός.
87. I, 76, 2.
88. V, 105.
89. V, 89.
90. Πρβλ., παραδείγματος χάριν, αὐτὸ τό ἀπόσπασμα: «... ἦταν παράτολμη, ἑκατὸ χρόνια μετὰ τὴν ἀποπομπή τῶν τυράννων, ἡ ἀποστέρηση τῆς ἐλευθερίας τῶν

κατοίκων τῆς Ἀθήνας πού πολύ ἀπειχαν ἀπό τοῦ νά εἶναι ὑπήκοοι καί εἶχαν ἀποκτήσει, ἐπί περισσότερο ἀπό τό ἥμισυ αὐτῆς τῆς περιόδου, τή συνήθεια νά ἀρχουν ἐπί ἄλλων πολιτῶν» VIII, 68.

91. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο ὁ Κλέων κάνει ἐκκληση στούς Ἀθηναίους νά δείξουν μεγαλύτερη διαύγεια πνεύματος: «Δέν τό σκέφτεστε, ὅτι ἡ ἐξουσία μας εἶναι στήν πραγματικότητα τυραννία ἐπί ἀνθρώπων ἑτοιμῶν νά ἐξεγερθοῦν δέν τό σκέφτεστε, ὅτι ἀποδέχονται τήν κυριαρχία μᾶς βαρύνουμα, ὅτι ἡ εὐπροσήγορη συμπεριφορά σας, πού σᾶς θέτει σέ κίνδυνο, δέν διασφαλίζει τήν ὑπακοή τους· τό μόνο πού διασφαλίζει τήν ὑπεροχή μας εἶναι ἡ δύναμή μας, ὅχι ὁ σεβασμός τους». III, 37.

92. IV, 86.

93. IV, 87.

94. I, 77· πρβλ. ἐπίσης τή διάθεση πού ἐπικρατοῦσε μεταξύ τῶν Σπαρτιατῶν μετά τήν ἥττα τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος στή Σικελία: «οἱ Λακεδαιμόνιοι ἔβλεπαν παντοῦ σημεῖα ἐνθαρρυντικά καί σκεπτόντουσαν, χωρίς δισταγμό, νά ξαναπάρουν τά ὅπλα· ὑπολόγιζαν ὅτι, ἐφόσον ὁ πόλεμος τελείωνε σίγουρα ὑπέρ αὐτῶν, θά μπορούσαν ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπό τους κινδύνους πού τοὺς ἐπέσειαν οἱ Ἀθηναῖοι ἂν προσέθεταν στίς κτήσεις τοὺς τῆ Σικελία. Μετά τήν ἥττα τῆς Ἀθήνας τίποτε δέν θά τοὺς ἐμπόδιζε νά κυριαρχήσουν σ' ὅλοκληρη τήν Ἑλλάδα». VIII, 2.

95. Ἡ ὁμοιότητα μεταξύ τῆς βαρβαρικῆς βούλησης πρὸς κυριαρχία καί τῆς ἀντίστοιχης βούλησης τῶν Ἀθηναίων ἐπισημαίνεται ἐκδηλα στήν εἰσαγωγή τῆς ἀγόρευσης τῶν Κορινθίων (I, 69) καί ἐπανέρχεται ἀργότερα, συγκεκριμένα, τήν ὑπενθυμίζει ὁ Ἑρμοκράτης: «Ὁχι, οἱ Ἀθηναῖοι δέν ἀντιστάθηκαν στοὺς Μήδους γιά νά ὑπερασπίσουν τήν ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων, τουλάχιστον ὅχι περισσότερο ἀπό τους ἄλλους Ἕλληνες πού πολέμησαν γιά νά ὑπερασπίσουν τήν ἐλευθερία τους. Οἱ Ἀθηναῖοι θέλησαν ν' ἀντικαταστήσουν τήν κυριαρχία τῶν Μήδων μέ τή δική τους· οἱ ἄλλοι Ἕλληνες, νά τεθοῦν ὑπό τῆ δικαιοδοσία ἑνός κυρίαρχου προικισμένου βέβαια μέ εὐφυΐα, ἀλλά περισσότερο προικισμένου νά βλάπτει». VI, 76.

96. VI, 18.

97. Πρβλ. J. de Romilly, *Thucydide...*: «Κατά τόν Θουκυδίδη ὁ ἐπεκτατισμός ἀνήκει στόν τομέα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, καί στή θεώρηση αὐτοῦ τοῦ ἐπεκτατισμοῦ δέν ἀφήνει νά ὑπαισέλθῃ κανένα στοιχεῖο ξένο πρὸς τόν τομέα στόν ὁποῖο τόν ἐντάσσει», ρ. 93.

98. Hegel, *Lecons sur la Philosophie de l' Histoire*, p. 231.

99. Πρβλ. κυρίως, τίς ἔρευνες τῆς J. de Romilly (idem, 2e partie, chap. II) καί τήν ἔκθεση τῶν θέσεων τοῦ Schwarz καί τοῦ Pohlenz ὅσον ἀφορᾷ τίς σχέσεις τοῦ Περικλῆ καί τοῦ Κλέωνα μέ τήν ἰδέα τοῦ ἐπεκτατισμοῦ.

100. VI, 10.

101. I, 144.

102. VI, 18.

103. Πρβλ. τήν παρατήρηση τοῦ Νικία: «εἶναι παράλογο νά ἐπιτιθέμεθα ἐναντίον ἀνθρώπων τοὺς ὁποίους δέν θά μπορούμε νά διοικήσουμε, ἔστω καί ἂν νικήσουμε». VI, 11.

104. II, 65.

105. Ibid.

106. Ibid.

